

Dinleri Sürdürülebilir Bir Dünya Arayışına Katmak

Gary Gardner

[Gardner, G. (2003). “Dinleri Sürdürülebilir bir Dünya Arayışına Katmak”, *Dünyanın Durumu 2003*, Tema, İstanbul.]

Amerika Birleşik Devletleri’nde Alaska’daki Arktik Milli Yaban Hayatı Sığınağı’nda (Arctic National Wildlife Refuge – ANWR) petrol çıkarılması ile ilgili tartışmalar 2002’nin başında iyice alevlendiğinde televizyonda ilginç bir reklam yayınlanmaya başladı. Reklamda nefes kesici sahil, orman ve dağ manzaraları arasında bir ses bir Yahudi duasını okuyor, Tanrı’nın ağzından “Size verdiğim dünya güzel bir dünyadır. Ona iyi bakın; onu mahvetmeyin,” diyordu. Sonra reklam ANWR’de petrol çıkarılmasının aleyhine bilgiler veriyor ve Amerika’nın enerji gereksinimlerinin yakıt tasarrufu, daha yüksek verim standartları ve güneş ve rüzgar enerjisine daha fazla başvurulmasıyla karşılanmasını öneriyordu. Reklamın belki de en çarpıcı kısmı en sonuydu: “Bu reklam Sierra Club ve Ulusal Kiliseler Konseyi tarafından hazırlanmıştır.”¹

Amerika’nın başlıca çevre örgütlerinden birinin bir Hıristiyan kiliseleri koalisyonu ile işbirliğine gitmesi özellikle şaşırtıcı bir gelişmedir çünkü çevrecilerle dindar gruplar arasında modern çevre hareketinin ortaya çıkmasından bu yana fazla temas olmamıştır. Yine de bu işbirliği bize gelişmekte olan bir eğilimi haber veriyor olabilir. Artık büyük, merkezi dinlerden tutun yerel kabilelerin inanç sistemlerine kadar, ruhani gelenekler, bazılarınca çağımızın en büyük sorunu olarak tanımlanan, adil ve çevre açısından sağlıklı toplumlar yaratma konusuna enerji harcamaya başlıyor. Bütün dünyada başlıca dinler, sürdürülebilir kalkınmayı desteklemek amacıyla bildireler yayınlıyor, yeni politikaların oluşturulması için baskı yapıyor ve eğitim faaliyetleri düzenliyor. Bütün bunları tek başlarına yaptıkları gibi Sierra Club gibi çevreci örgütlerle işbirliğine de gidebiliyorlar. Küresel bir krize yanıt vermeye çalışan küçük gelenekler sürdürülebilirlik adına eski ritüellerini ve uygulamalarını yeniden hayata döndürebiliyor. Çevre konularına dini çevrelerin daha fazla ilgi göstermeye başlaması, belki de sürdürülebilir bir dünya yaratma çabalarına önemli ölçüde güç katacak yeni bir siyasi ittifakın doğuşunu haber veriyor bize.

Bu bölümün genişletilmiş hali Worldwatch Makalesi 154 olarak yayınlanmıştır. Bakınız *Invoking the Spirit: Religion and Spirituality in the Quest for a Sustainable World*

Din ve çevre gruplarının birbiriyle yakınlaşması tarihi bir önem taşıyabilir. Eğer bu yakınlık somut sonuçlar doğurabilirse Batı’da yüzyıllardır var olan din ve bilim (buna ekonomi ve diğer sosyal bilimler de dahildir) arasındaki uçurum da ortadan kalkabilir. Bu iki düşünce modeli Avrupa’da Aydınlanma çağından bu yana birbirinden kopmuş, bilim, evrenin yaratılışı gibi insanlığın en büyük sorularını yanıtlamakta dinin yerini almıştır. Ancak bu süreç içinde bilimin nesnel olma ve herşeyi “olduğu gibi” anlatma çabası, dinin güçlü bir yönü olan, duygulara hitap ederek herşeyi “olması gerektiği gibi” anlatma özelliğinin önüne geçmiştir. (Bakınız Kutu 8-1.) Yirminci yüzyıla gelindiğinde özellikle sanayi toplumları bilişsel, akılcı ve mantıksal olan şeylere yönelmiş, bunun sonucunda da felakete varan sonuçlara katlanmak zorunda kalmıştır: (dinsel olan ya da olmayan) ahlakın sınırlarından kurtulan bilim, insan tarihinin en şiddet dolu, çevre açısından en zararlı yüzyılımı yaratmıştır.²

KUTU 8-1. DİN NEDİR?

Din, insanların oluşturduğu en eski kurumlardan biri olsa da tek ve kesin bir tanımı yoktur. Yine de birçok tanımın paylaştığı ortak bazı özellikleri sayarak dinin sınırlarını kabaca çizmemiz mümkün olabilir. En genel tanımıyla din, kozmosa ve bizim onun içindeki rolümüze doğru bir yöneliştir. Din, insanlara nihai bir anlam duygusu verir ve kişisel dönüşüm ve yaşamın tadını çıkarma olanağını tanır. Bu amaçla

çok farklı kaynaklardan yararlanır; bunların arasında dünya görüşleri, sembeler, ritüeller, ahlaki normlar, gelenekler ve (kimi zaman) kurumsal yapılar yer alır. Din, aynı zamanda yaratıcı bir gücü yaşama ve sürdürme fırsatını da sağlar. Bu güç yaratan bir tanrı, doğada hayranlık uyandırıcı bir varlık ya da tüm yaşamın kaynağı olabilir.

Bu özelliklerin tümü dinin çevre üzerinde önemli bir etkiye sahip olmasını sağlar. Dünya görüşleri doğal dünyaya karşı yaklaşımlarımızı biçimlendirir; ritüeller, özellikle yerli halklar arasında doğal kaynak kullanımını yönetmek için bir araç olarak kullanılmıştır; ahlak, kaynak kullanımı ve dağılımını etkiler; kurumsal güç ise çevre üzerinde etkisi olacak bir biçimde kullanılabilir.

KAYNAK: Bakınız not 2.

Bugün uygarlığımızın karşı karşıya bulunduğu sorun, topluca yüreğimizi ve aklımızı yeniden bir araya getirme zorunluluğumuz, dinselliği, bilimle diyalog içinde, bilimin bir ortağı olarak yeniden kurgulayabilmemiz. Bunu başarabilmek için en az son 40 yıldır birbirine uzak duran iki grup arasındaki kuşku ve yanlış anlaşımaların giderilmesi gerekecektir. Geçmişte dinin toplum işlerine karışması sonucu ortaya çıkan karanlık sahneler – bitmek bilmeyen savaşlar, baskı, hoşgörüsüzlük ve iki yüzlülük – çevreciler tarafından dinden uzak durmalarının nedeni olarak gösterilmiştir. Hatta bu çevrecilerin bir kısmı, din tarihinde önemli rol oynayan, toplum dışına itilmiş halkların dini özveri ve tutkuyla savunduğunu da kabul etmektedir. Dini çevreler sorunlarını kabul ederek reform yapmak için gerekli kapasiteyi barındırdıklarını da ortaya koyacaklardır.

Aynı zamanda çevre grupları bilimsel kayıtsızlık, hatta kendini üstün gören bir tavırla kendileriyle ittifak yapabilecek çevreleri uzağında tutmuştur. Hep “sol beyniyle” çalışan bu çevreciler bilime aşırı önem verdikleri için daha büyük kitlelere seslenme fırsatını kaçırmış, dünya çapında taahhütler verilmesini sağlayamamıştır. Kültürün – ve birçok kültürde de dinin – ulusal kalkınmada oynadığı rolü düşünecek olursak, sürdürülebilir bir dünyanın insan ruhunu işin içine katmadan yaratılamayacağını da anlarız. Ancak gerekli çabayı gösterirlerse din ve çevre grupları tarihte ilk kez uzlaşma sağlayabilir ve dünyamızı ve insanları korumak için gerekli toplumsal enerjiyi oluşturabilir.³

Dinin Potansiyel Gücü

Dinsel kurumlar ve liderler sürdürülebilir bir dünya oluşturma çabalarına en az beş önemli katkıda bulunabilir: kozmolojiyi (dünya görüşü) biçimlendirme kapasitesi, ahlaki otorite, geniş bir cemaat tabanı, önemli maddi kaynaklar ve topluluk oluşturma kapasitesi. Dinler, insanlığı düşündüren konularda istenen bir perspektifi nasıl oluşturacaklarını iyi bilirler. İnsanlara nasıl esin kaynağı olunacağını, ahlaki otoritenin nasıl kurulacağını bilirler. Çoğu dinin geniş bir cemaat tabanı vardır, bu sayede de önemli siyasi nüfuza sahiptir. Dinler güven ve işbirliği gibi önemli toplumsal kaynaklar oluşturarak toplumun üyelerini birbirine sıkı bağlarla kenetler ve bu da toplumun kalkınması açısından büyük önem taşır. Bu beş özellik birçok politik hareketin sahip olmak isteyeceği özelliklerdir. Bunlardan biri ya da birkaçına sahip olmak, aynı zamanda ciddi bir politik güce de sahip olmak anlamına gelir.

Gerçekten de din, bireyler ve toplumlar için önemli bir değişim kaynağı olabilir. Kültür tarihçisi Thomas Berry, dünyada toplumsal değişimin arkasında yatan en önemli itici güçlerden birinin, eğitim, iş dünyası ve devletin yanı sıra, din olduğunu belirtmektedir. Psikoloji ve doğal çevre üzerine kısa bir süre önce yayınlanan bir ders kitabında da din, tarih boyunca bireysel davranış değişikliklerine neden olan dört ana kaynaktan biri olarak sunuluyor. Gerçekten de son otuz, kırk yılda görülen önemli toplumsal değişimler bu varsayımı doğruluyor. (“Özgürleştirici teolojiye” inananların yoğun destek verdiği) Nikaragua devrimi, Rahip Martin Luther King’in önderliğini üstlendiği ve binlerce dindar vatandaş tarafından desteklenen ABD medeni haklar hareketi, İran’daki Şii devrimi 20. yüzyılda dini kurumlar ya da inananlar tarafından desteklenen ya da harekete geçirilen toplumsal değişimlerden birkaçıdır. Bu arada 1970’lerde bebek mamasıyla ilgili yaptığı reklam kampanyaları nedeniyle Nestlé ürünlerinin bütün dünyada boykot edilmesi de dini gruplar tarafından körüklenen bireysel bir tüketici davranışı değişikliği örneğiydi.⁴

Dinin toplumsal değişimlere sağladığı en önemli katkılardan biri bireylerin kozmolojisini biçimlendirerek (yani kişinin yaşamını şekillendiren ana felsefi temeli belirleyerek) insan yaşamına bir anlam kazandırma kapasitesidir. Kozmoloji, insanların sorduğu en derin sorulara cevap verir: Ben kimim? Neden buradayım? Benim etrafımdaki dünyaya vermem gereken şeyler nelerdir? Kozmolojiler genellikle insanları derin, duygusal bir düzeyde etkileyen öyküler biçiminde dile getirilir. Örneğin bir çok dinsel geleneğin yaradılış öyküleri yalnızca evrenin doğuşunu değil, aynı zamanda insanların evrendeki yerini ve amacını da yorumlamamıza yardımcı olur. Böylece kozmolojiler ahlakın doğuşuna neden olur, çünkü bireylerin birbirleriyle, ve bazı geleneklerde de doğal dünyayla ilişkilerini anlamalarına yardımcı olur. (Bakınız Kutu 8-2.) Bu nedenle kozmolojiyi etkileme kapasitesi ahlaki ve bunun bir uzantısı olarak da davranışları etkileme kapasitesine dönüşür.⁵

KUTU 8-2. DOĞA ÜZERİNE DİNSEL PERSPEKTİFLER

Batıdaki üç tektanrılı dinin, yani Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'ın ahlak anlayışı insana dönüktür. Doğa ikincil önem taşır ve Tanrı doğal dünyanın ötesinde bir yerdedir. Bu yüzden doğal dünya insanların kullanımı için yaratılmış bir dizi kaynak olarak algılanabilir. Bu yaklaşım bazı gözlemciler tarafından son ikiyüz yıldır dünyada yaşanan çevre tahribatı ve yıkımlarının da nedeni olarak görülüyor. Ne var ki bu üç geleneğe mensup alimler, her üç dinde de güçlü bir çevre ahlakının kurulabilmesi için gerekli temelin bulunduğunu savunuyor. Yahudilerin Tanrıyla insanlık arasında bir akit ya da yasal bir anlaşma olduğu kavramı bütün canlılara yayılabilir. Hıristiyanlıkta ayın ve yeniden doğuş üzerinde durulması, bütün doğal dünyanın kutsal olarak görülmesi biçiminde yorumlanabilir. İslamdaki hilafet kavramı da doğal dünyanın insanlara ait olmadığını, onlara vekaleten verildiğini – ve bu vekaletin de yaradılışın dengesini korumak adına belli sorumluluklar içerdiğini öğretir.

Güney Asya'da Hinduizm ve Budizm doğal dünyayla ilgili çelişkili bazı öğretiler sunar. Bu geleneklerdeki alimlerden bazıları maddi dünyanın geçiciliğini, zamanın bulunmadığı manevi bir dünyaya dönerek acılardan kaçılabileceğini (Hinduizm) ya da nirvana aracılığıyla özgür olunabileceğini (Budizmin bazı meditasyon ekolleri) savunmaktadır. Öbür dünyaya yönelik bu yaklaşım, bazılarında göre çevre tahribatının önemini azaltmaktadır. Diğer taraftan her iki din de doğru davranmanın ve görevleri yerine getirmenin önemini vurgular, bu görevler arasında çevreye karşı sorumluluklarımız da vardır. Bu yüzden Hindular nehirleri kutsal sayar ve *lila*, yani tanrıların yaratıcı oyunu, kavramıyla Hindu teolojisi dünyayı ilahi güçlerin yaratıcı bir dışavurumu olarak görür. Bu arada Budist çevreciler Buda'nın hayatında ağaçların önemini vurgular. Asya ve Amerika Birleşik Devletleri'nde "toplumsal bağlılık" taraftarı olan Budistler çevre korumasında, özellikle de ormanların korunmasında aktif bir rol üstlenmiştir.

Doğu Asya'da Konfüçyüs öğretisi ve Taoizm ilahi olanı, insanı ve doğal dünyaları birbirine bağlar. İlahi güçler aşkın değildir, tam tersine, Dünyanın doğurganlığı, mevsimler ve insanların tarımsal faaliyetler aracılığıyla doğanın hareketlerinde kendini gösterir. Bu organik dünya görüşü *ch'i* kavramı etrafında şekillenir. *Ch'i*, doğal dünyayı ve insanların dünyasını birbiriyle kaynaştıran, madde ve ruhu birleştiren dinamik, maddi bir güçtür. Konfüçyüs ve Tao'ya inananlar doğayla ve diğer insanlarla uyum içinde yaşamak, bir yandan da Tao, yani Yolun hareketlerini gözden kaçırmamak isterler. Bu geleneklerin çevre ahlakına bunca yakın olmasına karşın bugün Doğu Asya'da hızlı sanayileşme ve Komünizmin yayılmasıyla son 50 yılda geleneksel değerlerin kaybolması gibi birçok faktör nedeniyle ormansızlaşma, çevre kirlenmesi ve benzeri çevre tahribatı son derece yaygın biçimde görülmektedir.

Son olarak da, yiyecek ve giyecek malzemesi, barınak ve kültürel faaliyetleri açısından etraflarındaki biyolojik çevreye bağımlı olan yerli halkların gelenekleri genellikle dünya görüşüyle birlikte bir de çevre ahlaki sunar. Doğanın cömertliğine karşısında şükran sunma bu kültürlerin ortak bir özelliğidir. Dinsel takvimler genellikle güneş ya da ayın doğuşu ya da bazı hayvan ya da bitkilerin görüldüğü mevsimler gibi doğanın döngülerine göre oluşturulur. Yerli halkların gelenekleri, sanayi toplumlarına göre doğada çok daha az iz bırakmalarına yol açar. Yine de birçok yerli geleneğin mitolojisinde çevre yıkımlarıyla ilgili öyküler anlatılır. Sömürge döneminden bu yana yerli halkların ana yurtlarında sürdürülebilir bir şekilde yaşama çabaları, yerleşimlerin yayılması ve ormancılık, madencilik ve doğal kaynaklara dayalı diğer bazı sektörler yüzünden zarar görmektedir.

Doğal çevreyle ilgili dinsel kozmolojiler çok çeşitlidir ve bu konuda farklı öğretiler bulunması bizi bazı dinlerin diğerlerinden daha “yeşil” olduğunu düşünmemize neden olabilir. Ancak gerçek, bundan çok daha karmaşıktır. Hemen hemen bütün dinler çevreye karşı hem övgüyü, hem de yergiyi hakeden farklı yaklaşımlara sahiptir. Bir dinin çevre açısından konumunu incelerken o dinin öğretileri, uygulaması ve “yeşillenme” potansiyeli bize farklı sonuçlar verebilir. Ayrıca akademisyenler, çevre ahlakı bulunmayan dinsel geleneklerde bile bu tür bir ahlakın geliştirilebileceğine dair potansiyel görmektedir.⁶

Dinin anlam sağlama kapasitesi köklerini insan ruhunun derinliklerine salmıştır. Bu kapasite genellikle etkisini duygusal düzeyde gösteren simgeler, ritüeller, söylenceler ve benzeri uygulamalar aracılığıyla dile gelir. Bunlar bize temel bir yerden, bilinçaltında “tanındığımız” bir yerden seslenir. İnsan deneyiminin sözcüklere dökülmesi zor anlamını taşıyan, birbirini tekrar eden örüntülerden oluşan ritüeller, hem dinsel hem de laik liderlerin yararlandığı derin bir iletişim türüdür. Bir spor karşılaşmasında elini yüreğine götürmüş, ülkesinin milli marşını söyleyen bir cumhurbaşkanı ya da başbakanın davranışı, vatandaşlarının en derin duygularına hitap eden son derece güçlü bir ritüeldir. Dinsel ve ruhani gelenekler her zaman dilin ifade edemeyeceği tinsel kavramları anlatmak için farklı araçlara gerek duymuşlardır, ritüeller binlerce yıldır bu amaçla kullanılmaktadır.⁷

Ritüeller aracılığıyla iletişim kurmak geleneksel toplumlar arasında çevre korunmasında da önemli bir rol oynamıştır. Kültür ekoloğu E. N. Anderson’a göre doğal kaynakların iyi yönetildiği yerler “kaynak yönetiminin dinsel ya da ritüel anlamda iyi temsil edildiği” yerlerdir. Örneğin Pasifik Kuzeybatı bölgesinde Tlingit Kızılderilileri sedir ağaçlarının kabuğunu soymadan önce bir ayin düzenleyerek orada yaşadıklarına inandıkları ruhlardan özür diler, ancak ihtiyaçları kadar kabul alacaklarına söz verirler. Yeni Gine’de Tsembaga halkı arasında domuz festivalleri, domuz kesme ayinleri ve domuz yeme törenleri ekolojik dengenin korunmasında önemli rol oynar. Toprak ve domuzlar halk arasında yeniden paylaşılır ve en yoksul aileler sınırlı domuz etinden ilk alan grup olur. Modern insanlar bu tür ritüelleri batıl inanç olarak küçümser, oysa antropologlara göre ritüelleri ustalıkla uygulayan geleneksel topluluklar çevrelerini sanayi toplumlarına göre çok daha iyi korumayı başarmıştır. Anderson, ritüelin insanların doğal dünyayla duygusal bağlar kurmasına yardımcı olduğunu ve sanayi toplumlarının bu bağları kurmakta daha yavaş davrandığını belirtiyor.⁸

Dinin insanların dünya görüşünü şekillendirme kapasitesinden doğan ikinci bir özellik vardır: ahlaki otorite kurabilmek. Bu kolay kolay farkedilmeyen bir özelliktir ve rahatlıkla gözden kaçırılabilir. 1935’te Papa’nın Sovyetler Birliği’nin müttefiki olup olamayacağı sorusuna karşı Josef Stalin’in “Papa mı? Kaç tümeni var ki onun?” diye cevap verdiği söylenir. Diktatörün verdiği cevap, insan ruhunun derinliklerine seslenmesini bilen kişi ve kurumların kazanabileceği gücü hiç anlamadığını gösteriyor. İlginçtir ki, 1980’lerin başında Polonya’da papalığın etkisiyle yürütülen Dayanışma protesto hareketi Doğu Avrupa’daki Komünist yönetimlerin dağılmasında önemli bir faktör olacaktı. Benzer biçimde, 1959’dan beri sürgünde yaşamasına rağmen Dalai Lama Çin hükümetinin Tibet politikalarını yakından etkilemektedir. Elbette karizma ve ikna yeteneği dini liderlere özgü özellikler değil, ancak dini liderler, ruhani konularda geniş deneyime sahiptir ve insanların ruhuna seslenmenin kendilerine nasıl bir güç kazandıracağını iyi bilirler.⁹

Biraz daha dünyevi konulara geçecek olursak, dinlerin üçüncü bir güç kaynağı da kendilerine inananların sayısıdır. Bu konuda elimizde yalnızca tahmini bilgiler var, yine de dünya nüfusunun yüzde 80-90’ının dünyadaki yaklaşık 10.000 dinden birine mensup olduğu sanılıyor. Bu dinlerin 150’si de en az bir milyon inanana sahip. Üç en büyük dinin mensupları, yani Hıristiyan, Müslüman ve Yahudiler, bugün dünya nüfusunun üçte ikisini oluşturuyor. Dünya nüfusunun yüzde 20’si diğer dinlere mensup, yüzde 15’i ise herhangi bir dine inanmıyor. (Bakınız Tablo 8-1.)¹⁰

Tablo 8-1. Dünyadaki Başlıca Dinler: Mensuplarının Sayısı ve Dünya Nüfusundaki Payları, 2000

Din	Mensup Sayısı	Dünya Nüfusundaki
-----	---------------	-------------------

	Payları	
	(milyon)	(yüzde)
Hıristiyanlık	2,000	33,0
İslamiyet	1,188	19,6
Hinduizm	752	12,4
Konfüçyüsçülük ve Çin	391	6,5
Halk Dini		
Budizm	360	5,9
Yerli Halkların Dinleri	228	3,8
Sih Dini	23	0,4
Yahudilik	14	0,2
Spiritüalizm	12	0,2
Bahailik	7	0,1
Çaynacılık	4	0,1
Şintoizm	3	0,05
Taoculuk	3	0,05
Zoroastrianizm	3	0,05
Toplam	4,988	82,4

KAYNAK: Bakınız not 10.

Dünyadaki bir dine mensup milyarlarca insanın iman derecesi birbirinden farklıdır ve hepsi de inançlarının siyasi eylemlerini ya da yaşam tarzlarını belirlemesine izin vermez. Üstelik aynı din ya da mezhebe mensup kişiler inançlarını farklı biçimlerde yorumlayabilir ve birbirine zıt tavırlar sergileyebilir. Ne var ki kağıt üzerinde görünen sayılar o kadar yüksek ki, inananların küçük bir bölümünü bile adil ve çevre açısından sağlıklı bir toplum için harekete geçirebilmek, sürdürülebilir kalkınma yolunda önemli bir adım olabilir. Herhangi bir dine mensup olmasa da manevi yanı güçlü insanları da bu harekete katmak başarı potansiyelini daha da artıracaktır.

Bir dinin yüksek sayıda mensubu olmasının yaratacağı etki, dinlerin coğrafi olarak belli bölgelerde yoğunlaşması sayesinde daha da artar. Böylece dinler daha geniş bir kitleye seslenebilir ve eylemlerin eşgüdümünü sağlayabilir. Örneğin 120 ülkede Hıristiyanlar çoğunluktadır. Müslümanlar 45, Budistler ise 9 ülkede çoğunluğu oluşturur. Bir toplumda halkın çoğu benzer bir dünya görüşünü paylaşıyorsa liderler belli değerlerle yüklü bir söylemden yararlanabilir ve geniş bir kitleye tek bir mesajla seslenebilir. Pakistan bunu 2001 yılında başardı; Ulusal Koruma Stratejisinin bir sonucu olarak hükümet, Kuzeybatı Sınır Eyaletine imamlar göndererek, Kuran'ın öğretilerine dayanan bir çevre bilinci kampanyası başlattı. Hükümet liderleri ve STK'lar, din adamlarını bu kitle kampanyasının kritik bir parçası olarak gördü, çünkü imamlar ülkenin her yanında bulunuyordu ve bazı bölgelerde camiye devam edenlerin sayısı okula giden öğrencilerden fazlaydı.¹¹

Kuşkusuz sayılar sürdürülebilir bir dünya yaratma yolunda en önemli belirleyen değil. Genellikle az mensubu bulunan yerli halkların dinleri doğayla nasıl uyum içinde yaşanabileceğini büyük bir bilgelikle açıklar. Bu dinsel gelenekler etraflarındaki biyolojik çevreyi çok iyi tanır ve bu çevreyi bir vahiy, ritüel ve ortak bellek aracı olarak kullanır. Bu dinler cismani ve manevi dünyaları bir araya getiren bir dünya görüşüne sahiptir. Yerli halkların doğal kaynakları korumakta çok başarılı olduğu izlenimi biraz abartılı olsa da din ve ekoloji uzmanları bu halkların çevrede çok az iz bıraktığını ve doğaya adadıkları şükran ve saygı ayinleri yaptıklarını belirtmektedir. Bu özellikler, yerli geleneklerine ahlaki yönden özel bir konum kazandırmakta ve sürdürülebilir bir dünya yaratırken onlardan bilgi ve esin kaynağı olarak yararlanabileceğimizi göstermektedir.¹²

Birçok dinin sürdürülebilir kalkınma çabalarına getireceği dördüncü bir katkı da fiziksel ve mali kaynaklarıdır. Dinlerin elindeki gayri menkuller başlı başına önemli bir kaynaktır. Merkezi İngiltere'de bulunan Alliance of Religions and Conservation (Dinler ve Koruma İttifakı – ARC) adlı STK, dinlerin dünyanın yaşanabilir topraklarının yaklaşık yüzde 7'sine sahip olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca dinlere ait birçok bina da vardır: Pakista'da 30 hane başına bir cami düşmekte, Amerika Birleşik Devletleri'nde 900 kişi başına bir ibadethane bulunmaktadır. Ayrıca dinsel kurumların idare ettiği klinikler, okullar, yetimhaneler ve diğer toplumsal kuruluşlar, dini kurumlara kalkınma çabalarında yararlanabilecekleri önemli bir fırsatlar ağı sunmaktadır. Konfüçyüs ve Hint

Veda sağlık anlayışları, Çin ve Hindistan'da sağlık sistemlerine önemli dini katkılarda bulunabilir. Amerika Birleşik Devletleri'nde de federal hükümetten sonra sosyal hizmetler sunan en büyük kurum Katolik Kilisesidir.¹³

Dini ve çevreci gruplar arasındaki toplantılar ve işbirliği 1986'dan bu yana önemli ölçüde artmıştır.

Dini varlıkların ahlaka aykırı bir biçimde kullanıldığı ile ilgili haberler sık sık gazete manşetlerinde yer alırken, dinsel kurumların dünyanın sürdürülebilirlik yolunda ilerlemesine yardımcı olduğu örnekler de vardır. Amerika Birleşik Devletleri'nde 275 Protestan, Katolik ve Yahudi kurumsal yatırımcıyı temsil eden Interfaith Center for Corporate Responsibility (Dinlerarası Kurumsal Sorumluluk Merkezi - ICCR) otuz yılı aşkın bir süredir kurumsal işletme politikalarını belirlerken hissedarların toplumsal politikalarla ilgili kararlarını göz önünde bulundurmaktadır. Son üç yılda Amerika Birleşik Devletleri'nde toplumsal içerikli hissedar kararlarının yarısında dini grupların imzası vardı, üçte birinde ise ana kararı veren dini gruplardı. Dini grupların oynadığı bu rol, kurumsal sorumlulukla ilgili faaliyet gösteren aktivistlerin dikkatini çekiyor. Yatırımların ahlaki ilkelere dayalı olarak yapılmasını ve hissedarların yatırım konusunda söz sahibi olmasını savunan Shareholder Action Network (Hissedar Eylem Ağı) adlı kuruluşta görevli Tracey Rembert, "Biz bir kampanya başlattığımızda ilk önce ICCR'ı da aramıza almaya çalışıyoruz," diyor.¹⁴

En son olarak da din sosyal sermaye yaratma kapasitesine sahiptir: insanlarla din arasında kurulan güven, iletişim, işbirliği ve bilgi bağları güçlü toplulukların doğmasına yardımcı olur. Kalkınma ekonomistleri 1970'lerde ve 1980'lerde ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesi için yalnızca arazi, emek ve mali sermaye değil aynı zamanda eğitim (insan sermayesi) ve sağlıklı ekosistemler de (ekolojik sermaye) gerektiğini anladı. 1990'larda birçok ekonomi kuramcısı bu listeye sosyal sermayeyi de (topluluk oluşumu) ekledi. Sosyal sermaye birçok toplumda hem makine yağı, hem de tutkal görevini üstlenir; sosyal sermaye iletişim ve etkileşimin çarklarını yağlar ve topluluktaki bireylerin birbirine daha sıkı bağlanmasını sağlar.¹⁵

Sosyal sermaye sivil toplumda yer alan siyasi partiler, kulüpler, hobi grupları gibi çok farklı topluluklar tarafından oluşturulsa da dinin bu konuda etkisi büyüktür. Din, toplumların çoğunda, ulaşılması en zor köylerde bile mevcudiyetini hissettirir. Dinler insanları sık sık bir araya getirir ve cemaat üyelerine birbirilerine ve zor durumda olanlara yardım etmeye teşvik eder. Belki de en önemlisi, cemaat üyelerinin paylaştıkları inanç, onları bir arada tutan en önemli güçtür. Tarihsel değişim konusunda kitapları olan Mary Clark "Kutsal anlam, toplumları birbirine bağlayan en derin güçlerden biridir," diyor. Ayrıca kutsal anlamın bulunmadığı yerlerde toplumların daha kolay dağıldığını ilave ediyor.¹⁶

Amerika Birleşik Devletleri'nde toplanan veriler, dinin toplumları birbirine bağlama özelliğini doğrular nitelikte. Yapılan araştırmalardan elde edilen bulguları inceleyen sosyolog Andrew Greeley, ülkede yapılan gönüllü çalışmaların yüzde 34'ünden sorumlu olan dinsel kurum ya da kişilerin yalnızca dini işler için değil, toplumsal işler için de gönüllüler bulduğunu belirtiyor. Eğitim, siyaset, gençlik ve insan hizmetleriyle ilgili alanlarda çalışan gönüllülerin üçte biri, sağlık alanında çalışan gönüllülerin yaklaşık dörtte biri, istihdam alanında çalışan gönüllülerin ise beşte biri dini inançlarının sağladığı motivasyonla gönüllü olmaktadır. Yalnızca dini amaçlarla değil, toplumu iyileştirmek için yapılan gönüllü çalışmalar, sürdürülebilir bir dünya kurmak yolunda başlatılan harekete büyük katkıda bulunmaktadır. Çevre, dini ve ulusal farklılıkların ötesine geçen bir konudur ve bütün dünya ve gelecek kuşaklar için büyük önem taşımaktadır.¹⁷

İşbirliği ve Temkin

Kamuoyu ormansızlaşma, iklim değişikliği, su kıtlığı, aşırı yoksulluk ve diğer küresel sorunlara gittikçe daha fazla ilgi göstermeye başlıyor. Din ve çevre toplulukları da bu sorunlarla mücadele etmenin kendi çıkarlarına olduğunu anlamış ve sürdürülebilir kalkınma konusunda birlikte çalışmaya başlamıştır. Bu eğilim gelecek için ümit vaat ediyor ve sürdürülebilirlik yolunda yeni ve güçlü bir ittifakın doğuşunu müjdeliyor. Ancak bu işbirliğinin önünde ciddi engeller de var ve doğal dünyayla manevi dünyanın bir araya gelebilmesi için öncelikle bu engellerin aşılması gerekiyor.

Konuya olumlu tarafından bakacak olursak din ve çevre grupları arasında yapılan toplantılar ve işbirliği, 1986'da World Wide Fund for Nature'ın (WWF) İtalya'nın Assisi kentinde düzenlediği dünyadaki başlıca beş dinin temsilcilerini bir araya getiren dinlerarası toplantıdan bu yana önemli ölçüde artmıştır. Bu toplantıyı din ve çevre gruplarını ve farklı dinsel gelenekleri bir araya getiren başka büyük konferanslar ve girişimler izlemiştir. (Bakınız Tablo 8-2.) Bu girişimlerden bazıları ağlar kurmuştur: Amerika Birleşik Devletleri'nde National Religious Partnership for the Environment (Ulusal Dinsel Çevre Ortaklığı), İngiltere'de ise Alliance for Religions and Conservation (Din ve Koruma İttifakı) farklı inanç gruplarını bir araya getirerek çevre konularında bilinç oluşturmak ve harekete geçmek için stratejiler oluşturmaktadır. Bu girişimler sayesinde ortaya konan faaliyetler ve taahhüt, dini gruplar için çevreciliğin geçici bir moda olmadığını gösteriyor.¹⁸

Tablo 8-2. Çevre ve Sürdürülebilirlik Konusunda Dini Girişimler ve Ortaklıklar

Girişim	Tanımı
World Wide Fund for Nature konferansı, Assisi, İtalya, 1986	Bu alanda yapılan bu ilk büyük toplantıda dünyadaki dinlerden beşinin temsilcileri bir araya gelerek yaşadıkları toplumlara çevre koruması konusunda yardım edebilmek için benimseyebilecekleri stratejileri tartıştılar.
World Council of Churches (Dünya Kiliseler Konseyi – WCC) İklim Değişikliği Programı, 1988	WCC hükümetlere ve uluslararası kuruluşlara lobi yapmak ve yaşadığımız iklim değişikliği krizine yol açan “sosyoekonomik yapıları ve kişisel yaşam tarzlarını” değiştirmek amacıyla bir program hazırlamıştır.
Global Forum of Spiritual and Parliamentary Leaders (Küresel Ruhani ve Siyasi Liderler Forumu), 1988, 1990, 1992 ve 1993	Dünya çapında üne sahip 32 bilimadamı 1990'da yaptıkları açıklamada dünya din çevrelerine seslenerek “Dünya çevresini korumak için hem sözlerimiz hem de hareketlerimizle gerektiği kadar cesaret göstererek taahhütte bulunma” çağrısını yapmıştı.
Parliament of World Religions (Dünya Dinleri Parlamentosu), 1993 ve 1999	1893'te düzenlenen ilk Parlamentonun anısına toplanan dini temsilciler çevre tahribatından insan hakları ihlallerine kadar küresel sorunlarla ilgili ahlaki konularda bildirme yayınladı.
Din ve Çevre Zirvesi, Windsor, İngiltere, 1995	Prens Philipp'in ev sahipliği yaptığı bu toplantıda dokuz dinden temsilciler ve laik liderler bir araya gelerek dine dayalı çevre koruma projelerinin uygulanması için yapılabilecek planları tartıştı. Konferansın sonucunda Din ve Koruma İttifakı kuruldu.
Harvard Dünya Dinleri ve Ekoloji konferansları, 1996-98	Çok farklı dinsel geleneğe ait 800 araştırmacı bir araya gelerek din/ekoloji bağlantısı hakkında incelemeler yaptı. Her biri farklı bir geleneği konu alan dokuz kitap yayınladı. Konferansların sonucunda kurulan Din ve Ekoloji Forumu çalışmaları devam ettirmektedir.
Din, Bilim ve Çevre Sempozyumları, 1994, 1997, 1999, 2002	Ekümenik Patrik Bartholomeos bölgesel, suyla ilgili çevre konularını içeren ve bir gemide yapılan bir dizi sempozyum düzenlemiştir. Sempozyumlara bilimadamları, politikaları belirleyen yetkililer, dini liderler ve gazeteciler katılmaktadır.
Binyıl Dünya Dini ve Ruhani Liderler Barış Zirvesi, Ağustos 2000	1.000'den fazla dini lider Birleşmiş Milletler'de bir araya geldi: çevre sorunları ele alınan başlıca konulardan biriydi. BM Genel Sekreteri Kofi Annan yeni bir çevre koruma ahlakının kurulması çağrısında bulundu.

Yaşayan Bir Gezegen için WWF ve ARC'nin düzenlediği konferansta, 4,5 milyar kişiyi temsil Kutsal Hediyeler Konferansı, eden 11 başlıca din, çevrenin korunmasına yönelik 26 armağan Nepal, 2000 sundu.

Uluslararası Din, Kültür ve Birleşmiş Milletler Çevre Programı ve İran İslam Cumhuriyeti'nin Çevre Semineri, Tahran, İran, sponsorluğunu üstlendiği konferansta çevre tahribatıyla mücadele etmenin önemi ele alındı. Seminerin sonunda Binyıl Dünya Barış Zirvesinde yapılan taahhütleri bir kez daha gündeme getiren Tahran Bildirgesi imzalandı.

KAYNAK: Bakınız not 18.

Özellikle anmaya değer bir gelişme, Harvard Üniversitesi Dünya Dinleri Araştırma Merkezi'nin 1996-98 arası gerçekleştirdiği dünya dinleri ve ekoloji konulu konferans dizisidir. Bu konferanslarda çok farklı düşünceleri benimseyen bireyler ve kurumlar bir araya geldi. Altı kıtadan farklı inançlara mensup 800 din alimi ve çevre aktivisti konferanslara katıldı. Bu konferanslar yalnızca akademik sonuçları açısından değil – konferansların sonucunda dünyanın başlıca dinsel geleneklerinin çevre konusuna nasıl baktıkları ile ilgili 9 kitap yayınlanmıştır, bir kitap da yayınlanmak üzeredir – din ve din araştırmalarının dışından gelen birçok katılımcının da katkıda bulunması açısından önem taşımaktadır. Bilimadamları, etik uzmanları, eğitimciler, kamu yetkilileri bu konferanslarda etkin bir rol aldı. Dizinin en son konferansı, Amerika Doğal Tarih Müzesinde düzenlendi. Konferansın organizasyon komitesi sonuç bildirgesini açıklamak üzere Birleşmiş Milletler Çevre Programı'nda bir basın toplantısı yaptı. Din/çevre diyalogu açısından büyük önem taşıyan bir gelişme de konferansların sonunda bir Din ve Ekoloji Forumu kurulması oldu. Bugün forumun merkezi Harvard Çevre Merkezi'ndedir; böylece farklı dinsel geleneklere mensup araştırmacılar çevre bilimcileri ve yetkililerle sürekli temas halinde bulunabilmektedir.¹⁹

Sevindirici birçok ilerlemeye karşın dinle çevre arasında kapsamlı bir işbirliğinin kurulması önünde hâlâ ciddi engeller bulunmaktadır. Bunlar iki ana kategoride özetlenebilir: karşılıklı yanlış algılamalar ve hassas konularda zıt konumların benimsenmesine yol açan dünya görüşü farklılıkları.

Bugün çevre ve din çevrelerinin birbiri hakkında çeşitli yanlış algılamalar taşıması, 20. yüzyılın daha da büyüdüğü bir uçurumun, yüzyıllardır bilim ve din arasında genişleyen uçurumun bir sonucudur. Sierra Club'ın kurucusu John Muir'in mistik özellikler taşıyan ve doğanın insanda huşu uyandıran yönlerine değinen yazılarının yerini bilimsel analizler aldı. Geride bıraktığımız dönemde de sürdürülebilirlik hareketinin doğuşuyla sonuçlanan (çevre, kadın hakları ve dinlerin fazla değinmediği bazı konuları içeren) gündemin ortaya çıkışıyla çevre ve din arasındaki uçurumun hiç kapanamayacağı izlenimi oluştu.

Bu bağlamda, 1967'de tarihçi Lynn White tarafından yazılan ünlü bir makale, en azından Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan grupların birbirinden daha da uzaklaşmasına neden olmuştur diyebiliriz. White makalesinde, Yahudi-Hıristiyan geleneğinde Dünyanın kontrol altına alınması ve insanların doğurgan olup çoğalmaları emirlerinin Hıristiyan Batı'da çevreye zarar veren endüstriyel kalkınmanın felsefi temelini oluşturduğunu öne sürüyordu. Bu iddia son derece tartışmalı bir görüştü ve birçok din bilgini tarafından sert bir şekilde eleştirildi. Ne de olsa White'ın iddiası kutsal kitaplardan alınan birkaç satıra dayalıydı. Yine de White'ı eleştirenler bile Tevrat ve İncil'in bazı bölümlerinin Yahudi ve Hıristiyanlar arasında doğaya karşı faydacı bir yaklaşımın doğmasına neden olduğunu kabul ediyor.²⁰

Sierra Club'ın İcra Müdürü Carl Pope, White'a getirilen eleştirilere farklı yönden bir katkıda bulunuyor ve bütün bir çevreci kuşağının White'ın makalesini yanlış yorumladığı için dinden soğuduğunu ileri sürüyor. Pope'a göre çevreciler, White'ın dine getirdiği eleştiri ne olursa olsun, dinin mutlaka büyüyen çevre krizine karşı geliştirilecek çözümün bir parçası olması gerektiğini belirttiğini görmezden gelmişlerdir. Hatta White'ın makalesi, Toskanalı doğa ve yoksulların azizi Asissili Aziz Francis'in çevrecilerin azizi de olması önerisiyle bitmektedir.²¹

White'ın makalesini eksik yorumlamak Pope'a göre çevrecilere asıl sorunun din olduğu gibi bir izlenim aşıladı ve çevreci grupların yaptıkları çalışmalarda dini topluluklardan uzak durmalarına neden oldu. Ancak Pope bunu büyük bir hata olarak görüyor: Çevrecilerin "dinin ve kiliselerin Yaradılışı koruma misyonunu yanlış anlamaktan başka bir hatası olmamıştır... Neredeyse 30 yıl

boyunca biz, kendimizi kurtarmak için yararlandığımız kurumların katılımı olmadan, gelecek kuşakları ve isimsiz türleri kurtarabileceğimizi sandık... Kiliseleri reddettik.”²²

Durum iyileşmekte olsa da çevrecilerle dini gruplar arasındaki gerginlik, en azından Amerika Birleşik Devletleri’nde devam ediyor. Amerikalıları sorumlu tüketime yöneltme amacını taşıyan bir STK olan Center for a New American Dream’de Dine Dayalı Bilgilendirme biriminin Direktörü olan Cassandra Carmichael, yakın çalışmalar yaptığı çevrecilerin ve dindar halkın birbirini anlamakta zorlandığını düşünüyor. “Bakış açıları genellikle farklı ... birbirleriyle konuşma ve çalışma deneyimleri yok, bu da çok yazık, çünkü çevresel sürdürülebilirlik her iki grup için de ortak bir değer,” diyor. Carmichael’a göre iki grubun ortak olarak çalışabilmesi için ortak bir dil oluşturulması gerekmekte.²³

Öte yandan, dinle ilgili olumsuz algılamaların tümü haksız değildir ve bunlar dini kurumlar ve inanç sahipleri için sorun yaratmaktadır. Din, tutucu bir toplumsal güç olarak hareket ettiği sürece haklı olarak sürdürülebilirliği engelleyen bir faktör olarak görülebilir, çünkü sürdürülebilir bir dünya ancak dünya ekonomisinde büyük değişiklikler yapılarak yaratılabilecektir. Dinler geleceğe yönelik potansiyellerini ve ahlaka aykırı toplumsal ve çevresel gerçekleri eleştirmeleri gerektiğini unutulursa, bu eğilimleri düzeltmek için çalışan kesimlerin güvenini kazanamazlar. Bazılarına göre bugün dinler ve dindar insanlar kurulu düzene karşı eleştiri yöneltmekten kaçınıyor. Fransisken yazar Richard Rohr bu konuda şu soruyu soruyor: “Neden kiliseler her açıdan genel halkın bir aynası gibidir? Biz de herkes gibi iktidar, prestij ve mal mülk peşindeyiz.”²⁴

Ancak Rohr umutsuzluğa kapılmıyor. Dinde, köklerine inmesine ve burada yatan güç ve etkiyi yeniden kazanmasına yardımcı olabilecek uzun bir reform geleneği görüyor. İlginçtir ki bu karizmatik güç, aslında güçsüzlüğün, zayıflığın ve ruhani özgürlüğün (maddi dünyaya aşırı bağlı olmaktan kurtulmanın) kucağından gelir ve bu özellikler büyük dinlerin hepsinde vardır. Bu nedenle dinde reform, dünyayı iyileştirme çabalarına yardımcı olabilir ve böylece insanların gözünde yeni bir önem kazanabilir.²⁵

Algılama farklarının ötesinde, farklı dünya görüşlerinin yarattığı gerilimler vardır. Kadınların statüsü konusunu ele alalım. Sürdürülebilirlik yanlıları genellikle kadınların eşitsizliğe maruz kaldığını ve hatta bazı dinler tarafından ezildiğini savunur, kimi dinlerse cinsiyet eşitliğinin anlamsız bir kavram olduğunu, çünkü kadınlarla erkeklerin aile ve toplumda oynadıkları rollerin doğal olarak birbirinden farklı olduğunu ileri sürer. Kadınların kötü beslenme, bulaşıcı hastalıkları önleme, eğitimi teşvik etme ve nüfusları istikrara kavuşturma gibi alanlarda oynadıkları önemli rolü düşünecek olursak (Bakınız 3. Bölüm), dinin, insanların yarısını dışladığına inanmak, kalkınma ile ilgili konularda yapılabilecek işbirliğinin önünde ciddi bir engeldir. Diğer yandan, kadınların hemen hemen bütün dinlerde erkeklere göre daha dindar olması bir gün onların da erkekler kadar söz sahibi olacağı umudunu doğuruyor.²⁶

Benzer bir durum da özellikle hassas bir konu olan kürtaj konusunda yaşanıyor; insan kişiliğinin ne zaman başladığı – döllenme sırasında mı daha sonra mı – tartışması birçok dindar insanı ve sürdürülebilirlik taraftarlarını karşı kamplara yerleştirmiş bulunuyor. Örneğin Vatikan ve Müslüman ülkelerin temsilcileri, 1994 Kahire Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı’nın nihai bildirgesinde kullanılacak dil konusunda üreme haklarını savunanlarla uzlaşamadı – bu olay da gelecekte değil işbirliği, diyalog bile kurulabileceği konusunda soru işaretleri uyandırmıştı. Her iki grup da mevcut tavrını değiştirmese bu konuda işbirliği yapılması olanaksız hale gelecektir.²⁷

“Doğru”nun ne olduğu konusundaki anlaşmazlık da iki grubu birbirinden ayıran bir dünya görüşü farkı. Bazı dinlere göre evrende bir dizi evrensel doğru vardır, bunlar her zaman, her yerde geçerli olan doğrulardır – Tanrı’nın varlığı, tüm duyulu canlıların yaşama hakkı gibi. Birçok inançlı insan için nesnel doğrular sorgulanamaz. İki grubu birbirinden ayıran konu, dindar kişilerin nesnel doğru olarak yorumladığı bir konuya uzlaşmaya varılması mümkün olamayacaktır. Bu tip konularda her iki taraf da anlaşamadıklarını kabul etmeli ve birbirlerinin fikirlerine saygı göstermeli, anlaşıkla konuların üzerinde çalışmaya devam etmelidir.

Ayrıca insanlığın doğal düzen içindeki yeri ile ilgili farklı perspektifler de iki grubu birbirinden ayırmakta ve bir araya gelmelerini zorlaştırmaktadır. Örneğin bazı derin ekologlar insanları doğal dünyadaki birçok türden biri olarak görür ve diğer canlılardan daha az ya da çok ahlaki değeri olmadığını savunur, daha ılımlı çevreciler ise insanların doğal dünyaya saygılı bir şekilde yaşaması gerektiğini düşünmekle birlikte onlara özel bir konum verir. Benzer ayrımlar manevi yönü güçlü kişiler arasında da görülür. Gaia hipotezine inananlar derin ekologların görüşüne benzer bir

görüş taşır ve dünyanın her biri canlı olan tek, birbirine bağlı birimlerden oluşan bir organizma olduğuna inanır.²⁸

Var olan bütün engellere karşın bilimsel çevreciler ve kutsal yazıtlara inanan dinsel gelenekler arasında bile işbirliği mümkündür. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde Evangelist Hıristiyanlar çevrenin korunmasını teşvik etmek üzere Evangelical Environmental Network (Evangelik Çevre Ağı) adlı bir kuruluş oluşturmuşlardır. Bu kuruluş, çevreyi korumanın yalnızca bilimsel nedenlerden ötürü değil, doğal dünyayı Tanrı yarattığı ve bu yüzden korunması gerektiği için önemli olduğunu savunmaktadır. Bu kuruluş, 1996'da ABD Kongresi'nde Nesli Tükenmekte Olan Türler Yasasını gevşetme çabalarının önüne set çekmekte önemli bir rol oynamış, bu yasaya canlı türlerini korumadaki önemi nedeniyle "günümüzün Nuh'un gemisi" adını vermiş ve Kongre'yi "gemiyi batırmaya teşebbüs etmekle" suçlamıştır. Kongre'nin ılımlı üyeleri gözünde evangelist grubun güvenilirliği – ve 1 milyon dolara malolan lobi faaliyetleri – sayesinde yasa, değiştirilmekten kurtuldu.²⁹

Kutsal Bir Alan Olarak Çevre

Daha önce de belirttiğimiz gibi ritüeller, yerli halklar arasında ağaçların, nehirlerin ve diğer doğal kaynakların kullanımını düzenler ve diğer kültürlerle uyarlanmaları da mümkün olabilir. (Bakınız Kutu 8-3.) Daha genel bir ifadeyle, Harvard Üniversitesi Çevre Merkezi Din ve Ekoloji Forumu'ndan Mary Evelyn Tucker ve John Grim'e göre doğaya bakışımızı biçimlendiren değerler "temel olarak dini dünya görüşlerinden ve ahlaktan kaynaklanmaktadır." Din, doğaya bakışımızı biçimlendirecek güce sahip olduğuna göre çağımızda doğal dünyayla ilgili dinsel öğretiler, sürdürülebilir bir ekonomiye hangi hız ve kolaylıkla geçebileceğimizi de belirleyebilir. Çevreyle dost ahlak ve uygulamalara karşı artan dinsel ilgi, dinlerin halka öğretilerini aktarma rolünü geliştirmek için farklı araçlardan yararlanmaya başladığını gösteriyor.³⁰

KUTU 8-3. RİTÜELLER, EKOLOJİ VE SÜRDÜRÜLEBİLİR KÜLTÜRLER ARASINDAKİ İLİŞKİ

Binlerce yıldır ritüeller doğal dünyanın sürdürülebilir bir şekilde kullanılmasında önemli rol oynamıştır. Örneğin Yeni Gine'deki Tsembaga halkı, bir ritüelden yararlanarak az bulunan protein kaynaklarını, topraklarına geri dönüşü olmayan bir zarar vermeyecek şekilde ihtiyacı olanlara dağıtır. Kuzeybatı Amazon'da Tukano halkı topraklarında aşırı avlanma ve balıkçılık yapılmasını söylence ve ritüellerle engeller. Amerika Birleşik Devletleri'nin hâlâ kullanılan en eski yerleşimi olan Oraibi Hopi köyünde halk yılın belli dönemlerinde vakitlerinin yarısını ritüellere ayırmaktadır. Bütün kalıcı kültürlerde ritüel, insanların doğal dünyayla uyum içinde yaşamasını sağlayan "karmaşık bir toplumsal ve manevi teknolojidir".

Ritüellerin çevre korunmasında kullanılmasıyla ilgili yeni bir örnek Tayland'da yaşanmıştır. Burada "çevreci keşişler" Budizmden, ülkenin ormanlarını koruma amacına yönelik yararlanıyor. 1991'de Giew Muang köyünde Prhaku Pitak adlı bir keşiş pek başarılı olamamış bir yerel orman koruma hareketini canlandırmayı başardı. Yapılan çalışma, 10 köy tarafından kullanılan ve uzun yıllardır kesile kesile seyrelen ve azalan bir ormanın korunmasını içeriyordu. Pitak önce dia gösterileri yaptı, çevre eğitimi programları ve tarım projeleri düzenledi ve köylülere ormanı korumanın önemini anlattı. Bütün bunları yaparken bir yandan da Budizm'den yararlanıyordu. Örneğin Buda'ya "ilk çevreci" sıfatını yakıştırmıştı çünkü Buda'nın yaşamı ormanlarla iç içe geçmişti. Pitak, ormanların, suyun ve gıdanın birbiriyle yakın ilişki içinde olduğunu vurguluyor, herşeyin birbirine bağımlı olduğunu söyleyen Budist öğretilerinden yararlanıyordu.

Pitak'ın dinsel ritüellerden yararlanarak çevre koruma çabalarına destek vermesi son derece yaratıcı ve başarılı bir girişim oldu. Köylülerin çoğu Budizm'in yanı sıra yerel dinlere de inandıkları için Pitak önce köyün en yaşlısına giderek köyün koruyucu ruhunun koruma çabalarını kutsamasını istiyordu. Bu ruha bir sunak yapıyor ve köydeki bütün evlerden bu sunağa adaklar geliyordu. Pitak ancak ondan sonra Budist ritüellere geçiyordu. Beraberindeki on keşiş ve etraflarındaki köylülerle birlikte ormandaki en büyük ağacı keşişliğe atıyor, etrafına safran renkli bir kumaş sarıyor ve normal bir keşişliğe atama töreninde kullanılan ayini icra ediyordu. Elbette köylüler bu ağaca keşiş olarak bakmıyordu ama bu tören sayesinde ağaçların korunması kutsal bir anlam bürünmüş

oluyordu. Köylüler artık ormanı koruma çabalarını görmezden gelemiyordu, çünkü bu yalnızca bir çevre faaliyeti olmaktan çıkmıştı. Artık ağaçları yalnızca bir doğal kaynak olarak değil, büyük bir ekolojik ve mistik gerçeğin bir parçası olarak gören köylüler, binlerce yıldır, sayısız kuşaklar boyunca kaynakların sürdürülebilir kullanımını sağlayan ritüellerden oluşan zincirin bir halkası haline geliyordu.

KAYNAK: Bakınız not 30.

Bazı konularda her iki taraf da anlaşılmadıklarını kabul etmeli ve birbirlerinin fikirlerine saygı göstererek anlaşmaları konuların üzerinde çalışmaya devam etmelidir.

Örneğin son yıllarda dini liderlerin çevre adına yaptığı konuşmaları bir düşünelim. Dalai Lama, 1980'lerin ortasından bu yana çevrenin korunmasını birçok konuşmasına ana konu olarak seçmiştir – bunlara 1992 Dünya Zirvesi'ndeki birkaç konuşması da dahildir – ve çevre koruması Tibet için oluşturduğu barış planının başlıca beş noktasından biridir. 250 milyon üyeli Ortodoks Kilisesi'nin sembolik lideri Ekümenik Patrik Bartholomeos, suyla ilgili çevresel konuların incelenmesi için bilim adamlarını ve dini liderleri bir araya getirmekte önemli rol oynamıştır. Papa II. Jean Paul 1990 ve 2001'de çevreyle ilgili önemli konuşmalar yaptı ve Haziran 2002'de Patrik Bartholomeos ile birlikte ortak bir açıklama yaptı.³¹

Özellikle Ekümenik Patrik Bartholomeos çevre ve toplumsal konularda ahlaki otoritesini ve kilisenin kaynaklarını başarılı bir şekilde kullanmasını bilmiştir. 1992'de Sen Sinod tarafından seçilen Patrik, çevre bilinci ve ekümenik diyalogu, kendi patriklik döneminin başlıca amaçları arasında benimsemiştir. Düzenli olarak yaptığı çevre içerikli konuşmaların yanı sıra 1994'te Religion, Science and the Environment (Din, Bilim ve Çevre – RSE) adlı kuruluşu oluşturmuştur. RSE sempozyum ve eğitim seminerleri düzenleyerek dini ve siyasi liderleri, bilim adamlarını, gazetecileri ve teologları bir araya getirmektedir. Bu süreç içinde Patrik, Ege, Karadeniz, Tuna, Adriyatik ve Akdeniz'le ilgili çeşitli çevre konularını gündeme getirmeyi başarmıştır.³²

RSE'nin üstlendiği en etkili girişimlerden biri, suyla ilgili çevre konularının ele aldığı, Patriğin ev sahipliğinde düzenlenen sempozyumlar olmuştur. Yaklaşık bir hafta süren ve bir gemide yapılan bu sempozyum boyunca bilim adamları ve teologlar o anda geçmekte oldukları bölgelerle ilgili çevre sorunlarını ele alan onlarca konuşma dinlemektedir. Sempozyum katılımcıları genellikle etki ve itibar sahibi kişilerden oluşur: 2002 Adriyatik Denizi Sempozyumu'nda Patriğin yanı sıra BM Genel Sekreteri özel danışmanı, BM Çevre Programının eski başkanı, BM Kalkınma Programının başkanı, iki Roma Katolik kardinali, İsveç Kilisesi başpiskoposu, Mısırlı ve Suriyeli imamlar, Bosna Hersek başıkanı, büyükelçiler, çevre ve kalkınma alanında çalışan çeşitli STK'ların başkanları, BM Vakfının başkanı ve 40 kadar da gazeteci yer alıyordu. Yemeklerini beraber yiyen, kamaralarını paylaşan, birlikte konuşmalara ve alan gezilerine katılan bu ünlü katılımcılar birbirlerini tanıyarak aralarında önemli bağlantılar kuruyorlar. Adriyatik sempozyumu Venedik'te sona erdi. Burada Ekümenik Patrik ve Papa II. Jean Paul çevre koruması ile ilgili ortak bir bildirge imzaladılar.³³

Yapılan sempozyumlar, bugün Avrupa'da en fazla tahribat görmüş deniz olan Karadeniz gibi ciddi sorunlar yaşayan suları konu alır. Son otuz yılda Karadeniz'in uğradığı tahribat bir "felaket" olarak tanımlanmaktadır. Kıyı şeridinde yapılaşma, yöreye ait olmayan bitkilerin gelişi, denizi besleyen nehirlerin üzerine barajlar kurulması ve gübre sızıntısı ve diğer kirletici maddelerin denize karışması bu felaketin başlıca nedenlerindedir. 1997'deki sempozyumda yedi ülkede limanlara uğranıldı, tahrip edilmiş alanlara geziler düzenlendi ve 30'dan fazla konuşma yapıldı. Bilimadamları ve dini liderler arasında ilişkiler kurmak ve katılımcı gazetecilerin yazdığı yüzlerce haber ve makale sayesinde halkın bilincini artırmanın yanı sıra gezinin sonunda çevreyle ilgili somut girişimler de başlatıldı. Örneğin Halki (Heybeliada) Ekoloji Enstitüsü kuruldu; bu iki haftalık program 1999'da Ortodoks rahipleri, teoloji öğrencilerini ve gazetecileri Karadeniz'in çevre sorunlarıyla tanıştırmak üzere düzenlenmişti. Dünya Bankası Karadeniz programı için ayırdığı finansmanı artırdı. Bu program, bankanın sınırlı hibe girişimlerinden biridir ve girişimin başlatılmasının sebeplerinden biri de Dünya Bankası başkan yardımcısının 1997'deki sempozyuma katılması olmuştur. Ayrıca yine sempozyumda kurulan temaslar sayesinde bugün bir de Karadeniz bölgesi için BM Çevre Programı ve Dünya

Kiliseler Konseyi tarafından desteklenen bir eğitim ve çevresel iyileştirme kampanyası planlanmaktadır.³⁴

1999'da Tuna nehri ile ilgili yapılan sempozyumdan da benzer sonuçlar alınmaktadır. Katılımcılar, devam etmekte olan Yugoslavya savaşına karşın, bu toplantı sayesinde Tuna'nın aktığı dokuz ülkeden gelen insanlar arasında bir bağ kurulduğunu belirtmekte. O dönemde WWF Tuna Karpatlar projesinin program direktörü olan ve programa katılan Philip Weller, "Bölünmüş halklar nehrin kendilerini bir araya getirdiğini hissetti. Sempozyum sayesinde insanlar doğayla aralarındaki bağları keşfetti," açıklamasını yapıyor. Bu duygusal bağ, Ekümenik Patriğin katılımının yarattığı büyük ilgi sayesinde gerçekleşti. Bir diğer katılımcı "Toplantıdan üç yıl sonra bile insanlar hâlâ Patriğin katılımından söz ediyor," diyor. Bu, dinin ahlaki otoritesinden, sürdürülebilir bir dünya kurma yolunda nasıl yararlanılabileceğini gösteren çok iyi bir örnek.³⁵

Tuna'dan çok uzaklarda, çok farklı bir örnek – Hindistan'da Ganj nehrini temizleme çabaları – dünya görüşlerinin insanların çevreye karşı yaklaşımlarını nasıl belirlediğini gösteriyor. Bu örnek ayrıca birbirinden çok farklı dini ve laik dünya görüşleri olan grupları bir araya getirmek için gerekli çaba ve saygıyı da gözler önüne seriyor. Ganga adıyla da bilinen Ganj nehri, dünyanın en büyük akarsularından biridir ve Himalayalar'dan başlayarak Bengal Körfezi'ne kadar 2.500 kilometrelik bir yol kateder. Ayrıca Ganj, dünyanın en kirli nehirlerinden biridir; suları kanalizasyon, hayvan leşleri, insan cesetleri ve nehirde yıkananların bıraktığı sabun ve diğer kirletici maddeler yüzünden kötü durumdadır. Bilimadamları nehirdeki dışkı koliform düzeylerinin kabul edilebilir sınırın binlerce kat üzerinde olduğunu, sudaki oksijen düzeylerinin de yine aynı derecede sağlıklı olduğunu bulmuşlardır. Nehirde yenileme çalışmaları devlet desteğinde yürütülen Ganga Eylem Planı (Ganga Action Plan – GAP) ile 1985'te başlamış ve nehrin sularını 1993'e kadar temizleme amacı benimsenmiştir. Nehir kıyısı boyunca birkaç adet batı modelli kanalizasyon arıtma tesisi kurulmuştur. Ancak bu tesisler, tasarımları kötü olduğu, bakımları yeterli düzeyde yapılmadığı ve sık sık kesilen elektrik yüzünden devreden çıktığı için GAP büyük bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Birçoklarına göre nehir, bugün 1985'e göre çok daha kirlidir.³⁶

Öte yandan, nehrin bilimsel değerlendirmesine paralel, başka bir yorumu daha vardır. Hindular Ganga'ya bir tanrıça olarak tapar ve onu suları her zaman saf kalacak kutsal bir ırmak olarak görür. İnananlar, akın akın Ganga'ya gelerek sularında yıkanır ve bu suyun onları arıtacağını, hatta günahlarından kurtaracağını düşünür. Hindistan'ın en kutsal kentlerinden biri olan Varanasi'de (Baranas) her gün 60.000 hacı Ganga'nın sularına "kutsal bir dalış" yapmaktadır. Ayrıca birçok Hindu, öldükten sonra yakılan cesetlerinin küllerinin Ganga'ya dökülmesini ister, maddi dünyada yaşama hakim olan acılardan böyle kurtulacaklarına inanırlar. Hindular için bu nehir, Himalayalar'da eriyen karların suyunu taşıyan bir akarsu olmanın çok ötesindedir. Bu nehir, Ganga Ana'dır, sonsuz yaşamın kaynağıdır.³⁷

Nehre Hinduların bakışıyla laik bilimadamlarının bakışı birbirine taban tabana zıttır. Birçok Hindu için Ganga Ana'ya "kirli" demek büyük bir hakarettir. Nehre kirli maddeler atıldığını, sularında yüksek düzeyde dışkı koliformu olduğuna karşı çıkmazlar, ne var ki Hindular için bunlar dünyevi konulardır ve Ganga'nın manevi özüyle bir ilgileri yoktur. Ganga Ana'nın özünde saf olduğu inancı yüzünden bazı Hindular nehri temizlemek için yapılan çağrılara kayıtsız kalmaktadır, çünkü bu temizlik Ganga Ana'nın kimliği açısından herhangi bir fark yaratmayacaktır. Bazı Hindular ise nehri temizlemeyi Ganga Ana'ya saygı duymanın ve onu onurlandırmanın bir yolu olarak görür. Her koşulda, dille ilgili hassasiyetler nedeniyle Hinduların Ganga'nın temizlenmesine katılımı çetrefil bir konu haline gelmektedir.³⁸

Yine de Hinduların nehri temizleme etkinliklerine katılmaları mümkündür. Buna en iyi örnek, Dr. V. B. Mishra'dır. Mishra yirmi yılı aşkın bir süredir nehri kirlerinden arıtmak için çaba harcayan bir hidrolog ve inşaat mühendisidir. Kendisi ayrıca Varanasi'deki Sankat Mochan Tapınağında *mahant*, yani baş rahiptir. Bu iki kimliği ile Mishra, birbirinden farklı laik ve dini dünya görüşlerini bağdaştırmakta ve nehri tüm boyutlarıyla anlayabilmek için her ikisinin de gerekli olduğunu düşünmektedir. Mishra'ya göre "Bilim ve teknoloji nehrin bir yakası, inanç da öbür yakasıdır... Her ikisi de nehri kontrol altında almak ve yaşamını sürdürmesini sağlamak için gereklidir." Tek bir yakası olan bir nehir taşarak kaybolup gider.³⁹

Mishra, bu bütünlük yaklaşımı bir aktivist olarak da benimsemiştir, ancak iki rolünden hangisine hangi anda ağırlık vereceğini iyi düşünmek zorundadır. 1984'te Mishra Hindu inancının yön verdiği, ancak laik bir örgüt olan Sankat Mochan Vakfı'nı kurdu. Vakfın hedefi nehri kirletici

maddelerden temizlemektir ve bu amaçla Temiz Ganga Kampanyası başlatıldı. Bu grubun çabalarından cesaret bulan hükümet 1985'te GAP'ı başlattı. (Ancak vakıf daha sonra başarısız olduğunu görünce hükümetin projesine karşı çıktı.) Kısa bir süre önce vakıf, nehre alternatif bir kanalizasyon teknolojisi kurmak için harekete geçti. Bu teknoloji, GAP'ın inşa ettiği ıleri teknoloji ürünü, ancak dirençsiz projelerden daha güvenilir olacaktır.⁴⁰

Bugün Temiz Ganga Kampanyası, fiziksel temizlik ve saflık arasındaki ayrıma büyük bir özenle saygı gösteriyor. Ganga'nın sularındaki maddi atıkları azaltmak için önlem alınmasını teşvik etse de bir taraftan da nehrin saflaştırma gücüne inananlara saygılı davranıyor. Kampanya, temizlik ve saflık arasındaki ayrımı özenle koruyarak her iki tarafın da saygısını kazanıyor ve Hinduizmle bilimi birleştirmeyi başarıyor.⁴¹

Ahlaki Tüketim

Dinler her zaman için tüketimi kısıtlamaya çalışmıştır, aynı şey çevreciler için de geçerlidir ancak iki grubun çabaları farklı amaçlara hizmet etmektedir. Aşırı tüketime karşı çevrecilerin getirdiği savlar sağlam, genel kabul gören ve tek başına ayakta durabilen fikirlerdir. Çevreciler nüfus artışı, artan bireysel tüketim ve malzemelerin tek bir kez kullanımı yüzünden dünyadaki ham madde stoklarının azaldığı ve ekosistemlerin tahrip edildiğini öne sürmektedir. Öte yandan dinsel gelenekler bu tartışmayı genişleterek aşırı tüketimin yalnızca çevreye değil, birey ve toplum düzeyinde insan karakterinin gelişimine de zarar verdiğini savunmaktadır. (Bakınız Tablo 8-3.) Birçok din öğretisine göre yaşamak, ihtiyacı olanlara gerekli kaynakları sağlamak ve insan ruhunun komşularıyla, doğal dünyayla ve manevi dünyayla ilişkiler kurmasını mümkün kılmak demektir. Sınırlı tüketimi savunan bu toplumsal ve manevi tartışmalarla, son zamanlarda ortaya çıkan ekolojik tartışmayı bir araya getirince yalınlığın önemi bir kez daha öne çıkıyor. Böylece tüketim, gelişmiş bir insan ve toplum olmanın anlamı açısından daha kapsamlı bir şekilde anlaşılabilir net bir konuma oturtulabiliyor.⁴²

Tablo 8-3. Tüketimle İlgili Bazı Dini Öğretiler

Din ya da İnanç	Öğreti
Yerli dinler: Micmac şefi, Kuzey Amerika	Senin gözlerinde biz sefil bile görünsek biz kendimizi senden çok daha mutlu sayıyoruz, azla yetinmeyi biliyoruz.
Yahudilik: İşaya 55:2	Niçin parayı ekmek olmayan şeye, ve emeğinizi doyurmayan şeye veriyorsunuz?
Hıristiyanlık: I Yuhanna 3.17	Eğer bir kimse dünya malına sahip olur da kardeşini ihtiyaç içinde görüp şefkatini ondan esirgerse, o kimsede Tanrı'nın sevgisi nasıl yaşar?
İslam: Kuran 7.31	Yiyin, için, fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez.
Hinduizm: Acarangasutra 2.114-19	İnsan istediği nesneye ulaşınca sevinmemeli. İnsan istediği nesneye ulaşamayınca üzülmemeli. Kendisine fazla verilen şeyi saklamamalı. İnsan tamahtan kaçınmalı.
Konfüçyüsçülük: Konfüçyüs, XI.15	Ne aşırılık iyidir ne de eksiklik.

Budizm: Doğanın verdiği o derin sükunet duygusu yüreğimizi ve zihnimizi korur. Doğanın bize verdiği dersler bizi açgözlü bencilliğimizin bize çektirdiği acıların ötesinde yeni bir doğuma götürür.

Bahai: Çevreye yönelen başlıca tehditler, insan ruhunu dünyanın her yerinde Bahailiğin Doğayla İlgili yakalayan bir hastalığın göstergesidir. Bu hastalık, bizim küresel bir topluluk olarak bir arada çalışmamızı engelleyen, maddiyat ve Sözlere bencillik merakımız yüzünden ortaya çıkmıştır.

KAYNAK: Bakınız not 42.

Sanayileşmiş ülkelerde din, tüketim dalgasını yenmek için mücadele veriyor.

Zenginlik ya da maddi birikime aşırı bağlılığın neden olduğu manevi çöküntü çağlar boyunca dini öğretilerin ele aldığı bir konu olmuştur. Yine de sanayileşmiş ülkelerde dini liderler ve kurumlar, arada sırada konuyla ilgili konuşmalar yapmanın dışında, sanayi ekonomilerini ayakta tutan tüketim motoruna karşı yeterince mücadele verememiştir. Yalın yaşamı özendiren somut girişimler sayılıdır ve çoğu da dinler tarafından teşvik edilmez ya da desteklenmez. Bu girişimlere örnek olarak Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'nın bazı köşelerinde oluşturulan yalınlık çevreleri gösterilebilir. Bu çevreler, bir araya gelerek tüketimin yüksek olduğu bir kültürde yalınlığa nasıl ulaşılabileceğini tartışan komşulardan oluşmaktadır. Yeni atanan Canterbury Başpiskoposu Rowan Williams, Anglikan kilisesi başı olarak tüketim kültürünü azaltmanın kendisi için bir öncelik olacağını açıklamıştır. Ne var ki Papa II. Jean Paul'un deneyimi Williams'ın hevesini kırmaya yeter. Papa, görevde olduğu sürece sanayi kültürlerinde tüketimin etkisini azaltmayı stratejik bir hedef olarak belirlemiştir. Oysa yüzlerce yıl boyunca cemaati dünyevi zenginliğin yarattığı yanılsamaya kanmamaya davet eden din, sanayileşmiş ülkelerde tüketim dalgasını yenmekte zorlanmaktadır.⁴³

Bu gelenekler, gelişmekte olan bir ülkede, Sri Lanka'da bulunan sınırlı tüketim kültürünün manevi kökenlerinden çok şey öğrenebilir. Sri Lanka'da 1958'den bu yana Sarvodaya Shramadana adlı bir vatandaş girişimi maddi ve manevi gelişimi birleştiren köy tabanlı kalkınma programları üzerinde çalışmaktadır. Adı "paylaşım aracılığıyla herkesin uyanışı" olarak çevrilebilecek bu hareket köylülere Budist ilkeler çerçevesinde foseptik çukuru kazılmasından anaokulu ve kültür merkezlerinin kurulmasına kadar çok farklı kalkınma projeleri başlatma konusunda teşvik etmektedir. Girişim, ülkedeki 24.000 köyden yarısına ulaşmıştır ve şu anda Sri Lanka'nın kalkınma alanında çalışan en büyük STK'sıdır. Bu girişimin elde ettiği başarı dinle kalkınmanın bir araya gelmesinde oluşan iki önemli avantajdan kaynaklanmaktadır: dini ilkelerin motivasyon gücü ve kalkınma yolunda "sosyal sermayenin" yaratılması ve kullanılması.⁴⁴

Budist ilkeler Sarvodaya'nın kalkınma vizyonunda büyük önem taşır; bu vizyondan da Sarvodaya tüketim ahlakı meydana gelir. Budist dünya görüşüne göre yaşamda amaç manevi uyanış, ya da aydınlanmadır, bunun için de kişinin Buda'ya göre bütün acıların kaynağı olan arzularını yenmesi gerekir. Kişinin arzularını yenebilmesi için maddi varlıklarla arasındaki bağı koparması, onlara karşı kayıtsız olması, bu varlıkları ne şiddetle arzulaması ne de reddetmesi gerekir. Bu kayıtsız tavır, kitle tüketim kültüründe zor kazanılır. Bu kültürde reklamcılar sürekli ihtiyaçla arzuyu karıştırmakta ve aşırı tüketimi teşvik etmektedir. Sarvodayanlar için de tüketim, ekonomik büyümenin motoru sayıldığı Batı'da olduğu gibi ekonomik bir amaç değildir. Tam tersine, Sarvodayanlar tüketimi bir araç olarak görür: tüketim, aydınlanmaya ulaşmanın manevi yönünü oluşturan maddi bir basamak gibidir.⁴⁵

Gerçekten de Sarvodaya kalkınma vizyonunun en ayırdedici özelliklerinden biri, açıkça ve özellikle onurlu bir yaşam için yalnızca maddi değil aynı zamanda eğitsel, toplumsal, kültürel ve manevi gerekler de olduğunu vurgulamasıdır. Bu genel görüş, Sarvodaya'nın kalkınma çabalarına yön veren 10 temel ihtiyaç listesinde dile gelmektedir:

- Temiz ve güzel bir çevre
- Temiz ve yeterli su
- Yeterli yiyecek

- Dengeli beslenme
- Yaşayacak basit bir ev
- Temel sağlık hizmetleri
- Temel iletişim olanakları
- Temel enerji gerekleri
- İyi bir eğitim ve
- Kültürel ve manevi olanaklar.⁴⁶

Bu on temel ihtiyaçtan oluşan liste, bir tüketim ahlakı oluşumunu da destekliyor. Gayri-maddi ihtiyaçların maddi ihtiyaçlarla aynı kefeye konduğu bu liste kalkınmanın maddi olmayan boyutunu vurguluyor. Ayrıca net bir şekilde tüketimin nerede durması gerektiğini ortaya koyuyor: eğer bu 10 ihtiyacı karşılamak iyi bir yaşam sağlamak için yeterliyse bundan fazlasını istemek Sarvodaya gözlemcilerinden birinin sözleriyle “açgözlülük, tembellik ya da cehalet” işareti olacaktır. Bu nedenle insanın gelişimini de engelleyecektir.⁴⁷

Sarvodaya tüketim ahlakı, ayrıca Savrodaya kalkınma vizyonunun temelinde yatan bir sosyal adalet ilkesi tarafından biçimlendirilir. Hareketin kurucusu olan Dr. A. T. Ariyaratne 10 ihtiyaçtan oluşan listenin hedeflerinden birinin toplumun en zayıf grubunun kalkınma durumunu belirlemek ve daha sonra da bu konumu iyileştirmek olduğunu vurguluyor. Bu sürecin gerçekleşmesi, birçok insan arzusunu kapsayan geniş bir listeye göre, 10 temel ihtiyaçtan oluşan bir listeyle çok daha kolay olacaktır. Sarvodaya'nın hedefi, “yoksulluğun ve zenginliğin olmadığı” bir toplum yaratmaktır.⁴⁸

Sarvodaya aktivistlerinin yarattığı sosyal sermaye, yavaş ama derinden yol olarak bir sınırlı tüketim ahlakı oluşturmaktadır. *Shramadana* sözcüğü, köylülerin Sarvodaya projelerine, örneğin yol yapımı, sulama kanallarının temizlenmesi, ya da köyün tümüne yararı olan bir etkinliğe imcece usulü katılımını ifade eder. Hareketin felsefesi paylaşımaya dayalıdır: imcece sırasında köylüler birlikte yemek yer ve getirdikleri yemekleri paylaşır. Projenin bir parçası olarak ilahiler, dualar ve meditasyon paylaşılır. Fikirler paylaşılır. Ve idealde, Budistlerin “doğru konuşma” olarak dile getirdiği, teşvik, övgü ve dedikodu ve karalamadan kaçınma söylemi paylaşılır.⁴⁹

Paylaşım üzerinde durulması sonucunda son derece güçlü topluluk bağları kurulur; hatta yapılan araştırmalara göre projelerin en önemli sonuçlarından biri köylerde artan uyum ve birliktir. Bu toplumsal sonuç da projenin fiziksel sonuçlarından daha önemli olabilir, çünkü bu sayede ortaya çıkan güven ve iletişim, diğer toplumsal girişimleri de mümkün kılmaktadır. Örneğin köylerden birinde yiyeceklerin paylaşıldığı çalışma kampı sonrasında köylüler her ay bir araya gelerek yemeklerin ortak hazırlandığı toplantılar düzenlemeye başladı.⁵⁰

Sarvodaya, birçok projeye göre sınırlı tüketimi özendirmekte daha başarılı oldu, batı dinleri ise tüketimi daha çevreyle dost hale getirme yolunda çaba harcıyor. Bu faaliyetler, geçmişte sosyal adaletle ilgili konularda şirketleri etkilemek için yapılan boykot uygulamalarının bir uyarlamasıdır. Örneğin 1970'lerde Nestlé ürünlerine karşı bütün dünyada yapılan boykotu dini kurumlar da desteklemişti, bu da firmayı geliştirmekte olan ülkelerde bebek mamasını pazarlamaktan caydırmıştı, çünkü bu ülkelerde anneler daha sağlıklı olan emzirme yöntemi yerine bebeklerini mamayla beslemeye başlamıştı. Ayrıca kiliseler 1960'larda ve 1970'lerde Kaliforniya'da Birleşik Çiftlik Çalışanları lehine yapılan üzüm ve marul boykotlarını da yoğun bir şekilde desteklemişti.⁵¹

Bugün bazı cemaatler boykotların ötesine geçerek, mensuplarının kalabalık olmasında yararlanıyor ve tüketimi çevreyle dost, yeşil şirketlerin ürünlerine doğru yönlendirmeye çalışıyor. İnanç sahibi kişiler pazarda önemli bir yer tutuyor ve bu yüzden de bu yönlendirme çabaları oldukça büyük etkiler yaratabiliyor. Amerika Birleşik Devletleri'nde yaratıcı bir örnek, Episkopal Kilise'nin girişimi olan Kaliforniya'daki Regeneration Project'tir. Bu girişimin içinde Episcopal Power and Light (EP&L) adlı yeşil enerji ve enerji etkinliğini teşvik eden bir papazlık yer alıyor. EP&L, 1996'da, Rahip Sally Bingham'ın eyalette enerji düzenlemelerinin değişmesi üzerine, Episkopal kilisesi mensuplarını rüzgar, jeotermal ve biomass gibi yenilenebilir kaynaklardan elde edilmiş enerjiyi seçmeleri için ikna etmek istemesi üzerine başlatıldı. Bu proje ayrıca rahiplik binalarını enerji denetimi yaptırımları konusunda da teşvik etmektedir. Regeneration Project'in kapsamında, yenilenebilir enerjiyi özendirmek amacıyla siyasi faaliyetlerde bulunan California Interfaith Power da yer alıyor.⁵²

Regeneration Project genç bir proje olmasına rağmen yedi eyalete yayıldı ve eğer bütün ülkede dini gruplar ve cemaatleri tarafından benimsenirse enerji tüketimini önemli ölçüde etkileyebilir. Yeni

ortaya çıkan yenilenebilir enerji firmalarına destek olmanın yanı sıra, bu proje enerji tasarrufunu da özendirir. ABD Çevre Koruma Ajansı'nın (EPA) 1995'te yaptığı hesaplara göre ülkedeki – alan olarak ABD'deki ticari binaların yüzde 5'ini oluşturan – 269.000 ibadethanenin enerji kullanımlarının daha etkin hale getirilmesiyle atmosfere salınan karbondioksit miktarı 6 milyon ton azalacak, dini kurumlar 500 milyon dolar tasarruf edebileceklerdir.⁵³

Bu karbon tasarrufu ABD'nin karbon emisyonlarının çok küçük bir bölümünü oluşturmaktadır, ancak eğer bu cemaatlerin mensupları evlerinde de enerji koruma faaliyetlerini uygulamaya başlarsa gerçek anlamda sonuç elde edilebilecektir. ABD Enerji Bakanlığı'nın tanımladığı ve EPA araştırmasında kullanılan 12 ticari bina kategorisi içinde ibadethaneler, ofis binalarından sonra erişkinlerin en sık ziyaret ettiği binalardır. Amerikan halkının yüzde 44'ü ayda en az bir kez kilise, sinagog ya da camiye gidiyor ve EP&L programında olduğu gibi bu kişileri enerji etkinliği ve yeşil enerji konusunda bilinçlendirerek dev bir enerji koruma potansiyeli yaratmak mümkün.⁵⁴

Ahlaki tüketim konusunda başlatılan bir diğer dini girişim de ABD'de Equal Exchange adlı kuruluş tarafından yönetilen Interfaith Coffee (Dinlerarası Kahve) programıdır. Bu kuruluş yalnızca “adil ticaret” kurallarına uyan kahveleri satmaktadır; yani piyasa koşulları ne olursa olsun, programa katılan çiftçilere hasatları için asgari bir fiyat garantisi verilmektedir. Bu sayede çiftçiler uluslararası emtia piyasalarında sık görülen fiyat iniş çıkışlarından korunmakta ve ekonomik istikrara kavuşmaktadır. Ayrıca Equal Exchange, çiftçilerin uygun faizli kredi almalarını ve organik ve gölgede yetiştirilen kahve gibi ekolojik açıdan sürdürülebilir tarım yöntemlerini uygulamalarına yardımcı olur.⁵⁵

Equal Exchange, kahve konusundaki ahlaki tutumunun dindar halka hitap edebileceğini biliyordu. Ayrıca Amerikalıların düzenli olarak kiliseye devam ettiğinin ve bazılarının ayinden sonra düzenlenen “kahve saatine” de kaldığının farkındaydılar. Bu nedenle cemaatlerin ve bireylerin adil ticaret kurallarına uyan kahveleri satın almalarını sağlamak için Interfaith Coffee programını başlattılar. 1997'de yardım kuruluşu Lutheran World Relief ile bir ortaklık halinde başlayan program bugün American Friends of Service Committee, Amerikan Presbiteryen Kilisesi ve Unitarian Universalist Service Committee'yi de içermektedir. Bu program küçük ölçekte başladı ama hızlı bir büyüme kaydetti: 2001 yılının sonu itibarıyla 3.500'den fazla cemaat, yani Amerika'daki ibadethanelerin yüzde 1'i bu programa katılıyordu, oysa program ilk başladığında katılımcı sayısı bir elin parmaklarını geçmemektedir. Interfaith programı Equal Exchange'in cirosunun en hızlı büyüyen kısmı ve şu anda firmanın satışlarının yüzde 11'ini teşkil ediyor.⁵⁶

Yeşil enerjide olduğu gibi, dindar halkın kahve tüketim alışkanlıklarını değiştirme potansiyeli çok yüksek. Kahve, Amerika Birleşik Devletlerinde ikinci en fazla tüketilen içecek ve ahlaki ilkelere uygun bir şekilde tüketilmesi halktan herhangi bir fedakarlık gerektirmiyor. Ancak adil ticaret ilkelerine göre satılan kahveyi içmek insana büyük bir kişisel tatmin kazandırıyor; Luteryen bir Interfaith Coffee katılımcısına göre bu kahveyi içmek “bir fincan adalet içmek” gibi bir şey. Kurumsal dini piyasanın henüz yüzde 99'ına ulaşmadığına göre, eğer bütün ülkedeki dini gruplar bu programa katılırsa ve eğer katılımcı cemaatler yeni kahve alışkanlıklarını evlerinde de uygulamaya başlarsa bu girişim ABD kahve piyasası üzerinde büyük bir etki yaratabilir.⁵⁷

Kahve programı, cemaatleri adil ticaretle ilgili birçok konuda eğitime fırsatını da yaratmaktadır: uluslararası ticaret koşulları, kooperatiflerin ve organik tarımın yararları bunlardan sadece birkaçıdır. Uzun süredir yardım programlarını destekleyen inanç sahipleri bu sayede, çabalarını bu programların ötesinde, adaletle ilgili konulara yöneltme fırsatı bulacaklardır. Kahve programı katılımcılarından biri işin bu kısmının bilincinde ve şöyle demektedir: “tüketici olarak harcadığımız dolarlar, bir yandan da yardım etmeye çalıştığımız kesimlere zarar veriyor.” Herkesin bu konuda bilinçlenmesi halkın tüketim davranışlarının çok uzak yerlerde yaşayan insanlar üzerindeki etkilerini anlamasıyla sonuçlanacaktır.⁵⁸

Ekonomik kararlarla ahlakın bütünleştirilebileceği bir diğer konu da mali yatırımlar. Daha önce de belirtildiği gibi dini kurumlar, hissedar kararlarından yararlanarak şirketleri uygulamalarından sorumlu tutuyor. Dindar bireyleri kapsayacak şekilde genişletilebilirse bu bilinç, yatırım davranışları üzerinde önemli bir etki yaratabilir. “Sosyal açıdan sorumlu yatırımlar” 2000 yılında yatırımların yalnızca yüzde 12'sini oluşturmaktaydı. Amerikan halkının her ay dini ayinlere katılan yüzde 44'ünü yatırımlarını sosyal açıdan sorumlu bir biçimde yapmaları için ikna ederek “sosyal açıdan sorumlu yatırımlar” hareketine de önemli bir ivme kazandırılabilir.⁵⁹

Katılımı Hızlandırmak

Son on yılda da görüldüğü gibi dünyanın farklı köşelerinde dinler sürdürülebilir bir dünya yaratma konusuyla ilgilenmeye başlıyor. Tuna nehrinde WWF ile kiliselerin işbirliğinde ve Sierra Club'la ABD Ulusal Kiliseler Konseyi örneğinde görüldüğü gibi sürdürülebilirlik yanlıları da manevi çağrılara daha açık hale geliyor. Dini çevrelerin çevrecilik konusuna katılımları, kalkınma gönüllüleri ve çevrecilerin de dini çevrelerle işbirliğine girmeleri mümkün ve ayrıca gerekli. Bu işbirliği ortaklık biçiminde olabilir. Bazıları her topluluğun içinde ayrı girişimler olarak başlatılabilir. Eğer iki alan arasında köprü kurmak için gerekli koşullar sağlandıysa bu girişimler toplumun kalbiyle beyni arasındaki uçurumu kapatmakta da yararlı olabilir.

Uluslararası düzeyde birkaç örgüt, bu ortaklığı oluşturma konusunda öncülüğü üstlenmiş, yerel din ve çevre topluluklarına bir örnek teşkil etmiştir. Örneğin BM Çevre Programı 1991 yılından başlayarak çevre ve dinler konulu raporlar yayınlamıştır. Farklı dinleri temsil eden akademisyenlerden oluşan Interfaith Partnership for the Environment (Dinlerarası Çevre Ortaklığı) kuruluşuna çeşitli projelerde yön göstermiş ve destek olmuştur. Bunların arasında farklı dinlerin çevreye yaklaşımlarını betimleyen bir kitabın yayını da vardır. Dünya Bankası 1998'den bu yana kalkınma konularında kapsamlı dinlerarası toplantılar düzenlemiştir. Bu toplantılardan biri de, bankanın dini kuruluşlarla çalışmalarını artırmasına yardımcı olan World Faiths Development Dialogue'dur (Dünya Dinler Kalkınma Diyaloğu). Dini kuruluşlara baktığımızda, iklim değişikliğiyle mücadele için politikalar oluşturulması amacıyla hükümetlere ve uluslararası kuruluşlara lobi yapan, 1988'de kurulmuş olan World Council of Churches' Climate Change Program'ı (Dünya Kiliseler Konseyi İklim Değişikliği Programı) görebiliriz.⁶⁰

Her iki tarafın da masaya getireceği önemli katkılar vardır. Dinler, farklı özelliklerinden–dünya görüşlerini biçimlendirme yeteneği, otoriteleri, mensuplarının yüksek sayısı, maddi kaynakları ve topluluk oluşturma kapasitelerinden – yararlanabilir. Her dini gelenek, özel avantajlarını nasıl kullanacağını bilir; yapılacak faaliyetler gelenekten geleneğe, bölgeden bölgeye değişiklik gösterecektir. Dinin her beş özelliği kapsamında farklı faaliyetler yapmak mümkün olabilir. (Bakınız Tablo 8-4.)

Tablo 8-4. Dini Özelliklerden Yararlanmak

Özellik	Benimsenebilecek Yaklaşım
Dünya görüşünü biçimlendirmek	<ul style="list-style-type: none">• Dini öğretileri gözden geçir; dünya görüşü ve ahlakta doğal dünyaya yeterince yer verilmesini sağla.
Ahlaki otorite	<ul style="list-style-type: none">• Vaazlarda küresel sürdürülebilirlik krizine yer ver.• Cemaate gönderilen gazete, bülten ya da web sitesini bir platform olarak kullan.• Köşe yazıları, okuyucu mektupları ve cemaatin çevre faaliyetlerini kapsayan yazılar yayınlatarak medyadan yararlanan.• Sürdürülebilirlik hakkında karar verme yetkisine sahip siyasi liderlerin katılımını sağla.
Cemaatin büyüklüğü	<ul style="list-style-type: none">• Cemaat mensuplarını çevre konularında siyasi ağırlıklarını hissettirecek şekilde mektuplar yazmaya, boykot ya da protestolara katılmaya ya da diğer yaratıcı faaliyetlerde bulunmaya teşvik et.• Cemaat mensuplarını tüketim konusunda eğit ve onları daha az tüketim yapmaya ve çevre üzerindeki etkisi düşük olan ürünleri satın almaya yönelt.• Cemaat mensuplarının yatırımlarını çevre ve çalışma açısından örnek bir sicili olan firmalara aktarmalarını teşvik et.

- Maddi kaynaklar
- Cemaate ait bina ya da salonlarda sürdürülebilirlik konusunda toplantılar düzenle ya da sürdürülebilirlikle ilgili faaliyetler organize et.
 - Bina, tesis vs. gibi fiziksel olanakları yalınlık ve yenilenebilir enerji kullanımını açısından bir örnek haline getir. Buralarda enerji tasarrufu, organik bahçe düzenlemesi ve sürdürülebilir bir yaşamı özendiren diğer faaliyetleri uygula.
 - Satın alım ve yatırım kararlarını sürdürülebilir bir dünyadan yana ver.
- Topluluk oluşturma
- Çevreyle ilgili dini faaliyetler düzenleyerek cemaatteki güven ve iletişim bağlarını pekiştir ve çevreyle aralarındaki bağları derinleştir.
 - Mevcut sosyal bağlardan yararlanarak cemaat mensuplarının yaşamlarını basitleştirmelerine destek ver.

Dinlerin sahip olduğu belki de en önemli özellik olan ahlaki otorite alanında farklı girişimler başlatılabilir. Öncelikle dini liderler toplumsal statülerinden yararlanarak kitlelerin dikkatini çekebilir ve sistematik çevre tahribatına son verilmesi ve adil ve çevresel açıdan sağlıklı bir dünyanın yaratılması için çağrıda bulunabilir.

WWF desteğiyle 1986'da Assisi'de yapılan dini liderler toplantısı, ya da Ekümenik Patriğin düzenlediği, dini liderleri ve bilimadamlarını bir araya getiren sempozyumlar, her topluluğun diğerlerinin görüşlerine açık olması için gerekli ruhun yaratılmasında birer örnek oluşturmaktadır. Ekümenik Patrikle Papa'nın birlikte imzaladıkları bildirgeyi bir düşünelim. Bu tarz girişimlerin hızlanmasıyla çok şey kazanabiliriz. Örneğin Dalai Lama, Suriyeli Baş Müftüler, farklı din temsilcileri ve batılı dini liderler birlikte Kuzey Kutbuna giderek burada dünyanın erimekte olduğuna kendi gözleriyle tanıklık edebilir ve bunun durdurulması için eylem çağrısında bulunabilirler. Ya da Dünya Bankası'nın yıllık toplantısının yapıldığı binanın dışında hep birlikte nöbet tutarak dua edebilir ve yoksulların sefaletini daha da arttıran politikalara dikkat çekebilirler. O zaman bu konularda yapılan tartışmalar tümüyle yeni bir düzeye çekilebilir ve harekete geçilmesi için baskılar artırabilir. Ayrıca bu sayede din de daha fazla prestij kazanacaktır ve hem dindar kişiler, hem de dini eleştiren çevreler, çağımızın sorunlarına ciddi biçimde meydan okumaya karar veren liderlere daha fazla saygı beslemeye başlayacaktır.

Bu sorunlarla mücadele etmek dinlerin ahlaki otoritelerini farklı bir biçimde arttırmalarına yardımcı olacaktır. Günümüz olaylarını kendi kutsal kitapları aracılığıyla yorumlayan dini gelenekler, öğretilerinin bugün de geçerli olduğunu, hatta yaşadığımız şu dönemde karşı karşıya bulunduğumuz çevresel ve toplumsal ihtiyaçları ele alabilecek düzeyde olduğunu kanıtlayabilir. Bazı teologlar kutsal kitap ve dini gelenekleri günümüzün koşullarına göre değerlendirirken çeşitli araçlardan yararlanmaktadır – bunlar canlandırma, yeniden değerlendirme ve yeniden kurmadır.⁶¹

Bu araçlardan birincisi geçmişte baş vurulmayan, ancak bugün özel bir önem taşıyan öğretilerin canlandırılmasıdır. Buna örnek olarak son on yılda dünyanın yoksul ülkelerinin borçlarının azaltılması amacıyla İbranilerin “jübile” geleneğinin canlandırılmasını gösterebiliriz. Bu, Levililerin, 50 yılda bir borçların affedilmesi ve kölelerin serbest bırakılmasını emreden öğretileridir. Binlerce yıldır bilinen bu kutsal öğreti 1990'larda yaşanan durum nedeniyle özel bir önem kazandı: yoksul ülkeler büyük borç ödemeleri altında eziliyor, sağlık ve eğitime yapacakları yatırımı borç ödemelerine ayırmak zorunda kalıyorlardı. 2000 yılı yaklaşırken ülkeler binyılı kutlamanın anlamlı bir yolunu aramaya başladılar ve “Jübile” geleneği dünya çevrelerinin gözünde yeni ve taze bir anlama büründü.⁶²

Birçok dinsel geleneğin altında yatan örtük ancak önemli öğreti, zenginlik ve maddiyata önem vermeme nasihatidir. Aşırı tüketim, dünyanın en güçlü ekonomilerini iten motordur ve tüketime karşı geliştirilen savlar – yani tüketimin çevre ve genellikle de insan sağlığı açısından zararlı olduğu iddiası – bu eğilimi ortadan kaldırmaya yetmemektedir. Dinler, aşırı tüketime karşı manevi ve ahlaki konuların ağırlığını artırabilir: tüketimin hayatta önem taşıyan amaçlardan sapmamıza, ayrıca yoksullara yardım için kullanılacak kaynakların israfına neden olduğunu vurgulayabilir. Ayrıca dinler, vaazların ötesine geçerek yalınlık peşindeki mahalle gruplarının sponsorluğunu üstlenerek ya da yalın yaşamak isteyenlere destek sunarak toplumda daha etkin bir rol üstlenebilir.

Ayrıca dinler, geleneksel öğretileri günümüz gerçeklerinin ışığında yeniden değerlendirir ve yeniden kurar. Bunun iyi bir örneği Afrika'da yaşanmakta, burada yüksek HIV enfeksiyonu oranlarını nedeniyle bazı kilise ve camiler prezervatif kullanımıyla ilgili öğretilerini gözden geçirmektedir. Prezervatif kullanımının yasak olmasından rahatsızlık duyan ve kendi cemaat mensuplarının da aralarında olduğu sayısız insanın hastalanıp öldüğüne tanık olan yerel dini liderler bu politikayı sorgulamaya başlamıştır. Çeşitli Afrika ülkelerinde Müslüman topluluklar, prezervatifle ilgili öğretileri farklı yorumlamaya karar vermiştir. Güney Afrika'da da bir Katolik piskopos, kilisesinin prezervatif kullanımıyla ilgili öğretisini değiştirmesini istemiştir.⁶³

Sürdürülebilirlik yanlılarını bekleyen en zorlu sınav, yaptıkları çalışmalarda maneviyatın önemini daha iyi anlamalarıdır.

Bu yeniden değerlendirme ve yeniden kurma yaklaşımlarını benimseyip benimsemek her dinin kendisine kalmış bir karardır. Burada önemli olan yerleşik dinlerin yüzlerce yıldır ana savlarını yeni gerçeklerin ışığında okumaya alışkın olmalarıdır. Zaten dini en kalıcı insan kurumlarından biri haline getiren şey, ana öğretilerinin evrensel ve zamandan bağımsız oluşu ve bu nedenle de farklı koşullara uyum sağlayabilme kabiliyetidir. Bazı din bilginleri, dini gelenek yerine dini süreç teriminin kullanılmasını bile önermişlerdir. Dinlerin çoğunun tarihine baktığımızda uyum eğilimini sürekli görürüz.⁶⁴

Bu arada sürdürülebilirlik yanlılarını bekleyen en zorlu sınav, yaptıkları çalışmalarda maneviyatın önemini daha iyi anlamalarıdır. İnsanların manevi duyarlıklarına seslenen çağrılar, sürdürülebilirlik yolunda önemli bir adım teşkil edebilir. Bu, yalnızca dindar insanları bir müttefik olarak kazanmak açısından önem taşımaz, aynı zamanda maneviyat kalkınma açısından da önemlidir. Bütün kalkınma faaliyetleri kültürel bir bağlam içinde gerçekleşir; eğer uygun şekilde yürütülmezse de kültürel tepkilerle karşılaşabilir. İran Şahı, 1950-1970'lerde ülkeyi "modernleştirme" çabaları sırasında dini hassasiyetlere pek az özen göstermiş ve bunun bedelini de 1979 devrimi ile tahtından devrilince ödemişti.

Dini konulara gösterilmesi gereken hassasiyete iyi bir örnek, bütün dünyada üreme sağlığı ile ilgili çalışmalar yapan Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu'nun (UNPFA) yaklaşımıdır., Seks çalışanları arasında HIV'nin bulaşmasını durdurarak AIDS'in yayılmasını önlemeye çalıştığı Kenya'da UNFPA, Katolik cemaatler ve laik kliniklerle ama farklı biçimlerde işbirliği yapmaktadır. UNFPA, klinikte prezervatif dağıtılmasına aracı olmaktadır. Katolik kiliselerde ise prezervatif kullanımı ile ilgili Katolik öğretilere saygı göstermekte ve seks endüstrisine alternatif olarak gelir getirecek projeler sunan programları desteklemektedir. Özet olarak UNFPA, görüş farklılıkları üzerinde durmaktan çok işbirliği temeli oluşturmaya çalışmaktadır. Bu da sürdürülebilirlik yanlısı gruplarla dini topluluklar arasındaki gerilimleri gidermekte yararlı olacak bir yaklaşımdır.⁶⁵

Bir kültürün dini hassasiyetlerine saygı göstermenin yanı sıra çevreciler kendi çalışmalarında ve iletişim uygulamalarında da manevi konuları vurgulayabilir. Bu konular dini olmak zorunda değildir; önemli olan toplumsal ve doğal çevre arasında duygusal/manevi bir bağ yaratmaktır – bu da sürdürülebilirlik alanında vazgeçilmez ama genellikle ihmal edilen bir konudur. Harvardlı biyolog Stephen Jay Gould'un dediği gibi, "Bizler kendimizle doğa arasında duygusal bir bağ kurmadan canlı türlerini ve çevreyi kurtarma savaşını kazanamayız – çünkü insan sevmediği şeyler için savaşmaz."⁶⁶

Gould'un düşüncelerinden yola çıkan çevre eğitimcisi David Orr, çevreciler de dahil olmak üzere, bilimadamlarını yaptıkları çalışmalara duygularını katmaya davet ediyor. Orr, çoğu biyologun ve ekologun "soğuk akılcılığın, korkusuz nesnelliğin ve biraz da teknolojinin" insanlığı çevre felaketlerinden kurtaracağını düşündüğünü belirtiyor. Ne var ki bu araçlar çok uzun süredir kullanılıyor ve fazla başarılı da olamıyor. Orr, eksik olan şeyin sevgi olduğunu itiraf edecek kadar cesur: "Neden iş, insan faaliyetlerinin en güçlüsü ve kapsamlısı olan bilime geldiğinde en güçlü insan duygusu olan sevgiden bahsetmek bu kadar zor?" diye soruyor. Orr'a göre tutku ve bilim birbirinin antitezi değil, tam tersine kalp ve beyin kadar birbirinden bağımsız. Eğer dünyamızı ve bizim dünyadaki rolümüzü iyice anlamak istiyorsak her ikisi de gerekli olacaktır.⁶⁷

Çevreciler, çevreci hareketin köklerine geri dönerek çalışmalarına duygularını yeniden katabilirler. Bugün pek sık rastlanmasa da geçmişte doğa korumacıları çevre hakkında son derece tutkulu yazılar yazardı. Aşağıdaki alıntı Sierra Club'ın kurucusu John Muir'in yazılarından: "Yosemite'nin gökkubbesine bir sinek gibi yapışmışım, etrafı süzüyor, doğayı betimliyor ve kendimi

güneşin ışıklarına bırakıyorum. Tanrı'nın gücünü bizlere gösteren bu doğanın ayaklarına kapanyorum ve bu ilahi kitapta yazılı her dersi öğrenmek için sonsuza dek uğraşmaya, benliğimi reddedip herşeyden vazgeçmeye hazırım." Bu tarz yazılar, insanlara farklı bir şekilde seslenir; modern çevreciliğin gerekli, ancak sınırlı dili olan analiz ve istatistiklerden farklıdır ve halkı bilimin tek başına başaramayacağı bir biçimde motive eder.⁶⁸

Çevreciler ve dindar kişiler farklı özelliklerini ve birbirini tamamlayan görüşlerini bir araya getirerek uygarlığımızın beynini ve yüreğini yeniden birleştirebilir, dini, yeni bir kozmoloji arayışına, günümüze uygun bir dünya görüşüne doğru yöneltebilir. Kültür tarihçisi Thomas Berry bu görüşe Yeni Öykü adını veriyor – bu, yaşadıkları gezegenle, kozmosla ve birbirleriyle içten ve özenli bir ilişki içinde olan insanların öyküsü. Bu öyküde ahlak, yalnızca cinayet ya da intiharlarla değil, Berry'nin değişimiyle, biyolojik ve genetik katliamlarla da ilgilenecek. Bu öykü hem ağırlıklar ve ölçülerle çalışacak hem de kendini huşu ve hayranlık duygularına bırakmasını bilecek. Kısıtlanmamış bilim ve teknolojinin öyküsünü, kendi yurduna yabancılaşmış bir insan türünün öyküsünü yeniden yazacak. Bu öykü, bizi toplumsal açıdan adil, çevresel açıdan sürdürülebilir bir geleceğe götürecektir.

¹ Ulusal Kiliseler Konseyi (National Council of Churches), <www.webofcreation.org/ncc/anwr.html>, site 17 Ekim 2002'de ziyaret edilmiştir.

² "Olduğu gibi" ve "olması gerektiği gibi" hakkında bkz. Richard Norgaard, "Can Science and Religion Better Save Nature Together?" *BioScience*, Eylül 2002, s. 842; en şiddet dolu yüzyıl hakkında bkz. Michael Renner, "Ending Violent Conflict," Lester R. Brown ve d., *State of the World 1999* (New York: W.W. Norton & Company, 1999); çevre açısından en zararlı yüzyılı yaşadığımızla ilgili bilgiler türlerin soyunun tükenmesiyle, ormansızlaşma, erozyon, hava ve su kirlenmesi ve 20. yüzyılda büyük hız kazanan diğer sorunlarla ilgili istatistiklerden anlaşılabilir. Kutu 8-1 aşağıdaki kaynaklardan derlenmiştir: Mary Evelyn Tucker ve John Grim, "Introduction: The Emerging Alliance of World Religions and Ecology," *Daedalus*, Güz 2001, s. 14. *Daedalus*'un din ve ekolojiyle ilgili makalelerin yayımlandığı özel sayısı için bkz. <environment.harvard.edu/religion/publications/journals/index.html>.

³ Dinin kültürdeki yeri hakkında bkz. Clifford Geertz, "Religion as a Cultural System," Clifford Geertz, *Interpretation of Cultures* (New York: Basic Books, 1973), s. 87-125.

⁴ Toplumsal değişimde itici güçler hakkında bkz. Thomas Berry, *The Great Work: Our Way to the Future* (New York: Bell Tower, 1999); bireysel değişimde itici güçler hakkında bkz. Gerald T. Gardner ve Paul C. Stern, *Environmental Problems and Human Behavior* (Boston: Allyn and Bacon, 1996), s. 21-32; Nestle hakkında bkz. Robin Broad ve John Cavanagh, "The Corporate Accountability Movement: Lessons and Opportunities," World Wildlife Fund'ın Uluslararası Finans Akışları ve Çevre Konulu Projesi İçin Yapılan Araştırma (Washington, DC: 1998), s. 12, 30.

⁵ Mary Clark, *Ariadne's Thread* (New York: St. Martin's Press, 1989), s. 184-85; ayrıca bkz. Robin W. Lovin ve Frank E. Reynolds, der., *Cosmogony and Ethical Order* (Chicago: University of Chicago Press, 1985). Kutu 8-2 aşağıdaki kaynaklardan derlenmiştir: Mary Evelyn Tucker ve John Grim, "Series Foreword," Christopher Key Chappie and Mary Evelyn Tucker, *Hinduism and Ecology* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000), s. xxv-xxvii, ve ayrıca Mary Evelyn Tucker, yazarla yapılan görüşme, 24 Ekim 2002.

⁶ Tucker and Grim, a.e. not 5.

⁷ Mathieu Deflam, "Ritual, Anti-Structure, and Religion: A Discussion of Victor Turner's Processual Symbolic Analysis," *Journal for the Scientific Study of Religion*, c. 30, no. 1 (1991), s. 1-21; Robert Bellah, "Civil Religion in America," William G. McLoughlin ve Robert N. Bellah, der., *Religion in America* (Boston: Houghton Mifflin, 1968).

⁸ Ritüel ve doğal kaynak yönetimi ve ritüel ve doğal bağlar hakkında bkz. E. N. Anderson, *Ecologies of the Heart: Emotion, Belief and the Environment* (New York: Oxford University Press, 1996), s. 166; Tsembaga hakkında bkz. Roy A. Rappaport, "Ritual Regulation of Environmental Relations Among a New Guinea People," Johnnetta B. Cole, *Anthropology for the Nineties* (New York: The Free Press, 1988), s. 389-403.

⁹ Stalin'den alıntı için bkz. Winston Churchill, *The Second World War: The Gathering Storm* (Boston: Houghton Mifflin, 1948), s. 601; Papa ve Polonya hakkında bkz. Carl Bernstein ve Marco Politi, *His Holiness: John Paul II and the History of Our Time* (New York: Penguin Books, 1996), s. 11-12; Tibet hakkında bkz. "UN Rights Chief Pressures China on Detained Boy Panchen Lama," *Agence France Press*, Sürgündeki Tibet Hükümetinin web sitesinde yayımlanmıştır, <www.tibet.com/NewsRoom/panchenl.htm>, site 24 Ekim 2002'de ziyaret edilmiştir.

¹⁰ David Barrett ve Todd Johnson, *World Christian Trends, AD 30-AD 2200* (Pasadena, CA: William Carey Library, 2001); Tablo 8-1 aşağıdaki kaynaklardan derlenmiştir: a.g.e., ve ayrıca Mary Evelyn Tucker ve John Grim, Din Profesörü, Bucknell University, yazarla yapılan görüşme, 19 Ekim 2002 ("yerli halklar" Barrett ve Johnson'un "animist ve şamanistler" dediği kategoridir).

¹¹ Dinlerin mensuplarıyla ilgili istatistikler hakkında bkz. <www.adherents.com>, site 24 Ekim 2002'de ziyaret edilmiştir; Pakistan hakkında bkz. IUCN-The World Conservation Union, *The Pakistan National Conservation Strategy* (Karachi, Pakistan: 1991), ve ayrıca IUCN, *Final Report, Mid-Term Review of National Conservation Strategy: Mass Awareness Initiatives* (Islamabad, Pakistan: 2000).

¹² John A. Grim, der., *Indigenous Traditions and Ecology* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001).

¹³ Dinlere ait topraklar hakkında bkz. Alliance of Religions and Conservation (ARC), <www.religionsandconservation.org>, site 21 Ekim 2002'de ziyaret edilmiştir; camiler hakkında bkz. IUCN, *Final Report*, a.e. not 11; ABD'deki dini binaların sayısı Worldwatch tarafından tahmin edilmiştir, kaynak ABD Enerji Bakanlığı, Enerji Bilgi İdaresi'nin sağladığı veriler, *1999 Commercial Buildings Energy Consumption Survey: Consumption and Expenditures Tables* (Washington, DC: 1999); okullar hakkında bkz. ARC, a.e. bu not, ve ayrıca John Smith, ARC, Erik Assadourian ile yapılan görüşme, Worldwatch Institute, 21 Ekim 2002; Konfüçyüs and Veda sağlık sistemleri hakkında bkz. *Financial Times*, 30 Nisan 2002; Katolik sağlık sistemleri hakkında bkz. Catholic Charities USA, <www.catholiccharitiesusa.org/Programs/Advocacy/letters/Letters2001/sabuse1.htm>

¹⁴ Interfaith Center for Corporate Responsibility hakkında bkz. Meg Voorhes, yazara gönderilen elektronik posta mesajı, 28 Mayıs 2002; Tracey Rembert, Shareholder Action Network, yazarla yapılan görüşme, 15 Mayıs 2002.

¹⁵ Ismail Serageldin ve Christian Grootaert, "Defining Social Capital: An Integrating View," Partha D Gupta ve Ismail Serageldin, der., *Social Capital: A Multi-faceted Perspective* (Washington, DC: Dünya Bankası, 2000).

¹⁶ Clark, a.e., not 5, s. 184.

¹⁷ Andrew Greeley, "Coleman Revisited: Religious Structures as a Source of Social Capital," *American Behavioral Scientist*, Mart/Nisan 1997, s. 591.

¹⁸ Tablo 8-2 aşağıdaki kaynaklardan derlenmiştir: World Wide Fund for Nature (WWF) hakkında bkz. www.religionsandconservation.org; Global Forum hakkında bkz. *Preserving and Cherishing the Earth: An Appeal for Joint Commitment in Science and Religion* (Moskova: 1990), <clawwww.hmu.edu/~Ivanwensveen/courses/thst398/topic7.htm>; Parlamento hakkında bkz. www.changemakers.nci/journal/02february/religionecology.cfm; World Council of Churches hakkında bkz. "Ecumenical Earth", www.wcc-coc.org/wcc/what/jpc/ecology.html, site 18 Ekim 2002'de ziyaret edilmiştir; Windsor Zirvesi hakkında bkz. "Religions Vow a New Alliance for Conservation," *One Country: The Online Newsletter of the International Bahai Community*, Nisan-Haziran 1995, www.onecountry.org; Harvard hakkında bkz. www.hds.harvard.edu/cswr/ecology, site 21 Ekim 2002'de ziyaret edilmiştir, ayrıca <environment.harvard.edu/religions>, site 21 Ekim 2002'de ziyaret edilmiştir, sempozyumlar hakkında bkz. >www.rscsymposia.org>, Binyıl Zirvesi hakkında bkz. www.millenniumpeacesummit.com, Kutsal Armağanlar ve Tahran semineri hakkında bkz. "Religions Pledge Sacred Gifts for a Living Planet," basın bülteni (Londra: WWF-İngiltere, 15 Kasım 2000).

¹⁹ Konferanslar hakkında bkz. www.hds.harvard.edu/cswr/ecology, site 21 Ekim 2002'de ziyaret edilmiştir; Forum hakkında bkz. <environment.harvard.edu/religion>, site 21 Ekim 2002'de ziyaret edilmiştir. Harvard kitap dizisi ve Din ve Ekoloji Forumuyla ilgili kapsamlı web sitesi din ve ekoloji konusunda çevre politikası açısından da önemli sonuçlar doğuracak yeni bir akademik alanın oluşumuna öncülük ediyor.

²⁰ Lynn White, "The Historical Roots of Our Ecological Crisis," Roger S. Gottlieb, *This Sacred Earth: Religion, Nature, Environment* (New York: Routledge, 1996), s. 184-93; White'in eleştirisi hakkında bkz. J. Baird Callicott, "Genesis and John Muir," *ReVision*, Kış 1990, s. 31-46.

²¹ Carl Pope, "Remarks of Carl Pope, Sierra Club Executive Director, Symposium on Religion, Science, and the Environment Under the Auspices of His All Holiness Bartholomew I, Ecumenical Patriarch, Santa Barbara, California, November 6-8, 1997," *Ecozoic*, www.Ecozoic.com/eco/CarlPope.asp, not 20, s. 192-93.

²² Pope, a.e. not 21.

²³ Cassandra Carmichael, Dine Dayalı Bilgilendirme birimi Direktörü, Center for a New American Dream, Takoma Park, MD, yazarla yapılan görüşme, 9 Ekim 2002, ve yazara gönderilen elektronik posta mesajı, 24 Ekim 2002.

²⁴ Richard Rohr, "We need transformation, Not False Transcendence," *National Catholic Reporter*, 15 Şubat 2002.

²⁵ A.g.e.

²⁶ Kadınların daha dindar olması konusunda bkz. John Grim, Din Profesörü, Bucknell University, yazarla yapılan görüşme, 19 Ekim 2002.

²⁷ Religion Counts, *Religion and Public Policy at the UN* (Washington, DC: Nisan 2002).

²⁸ Anne Primavesi, *Sacred Gaia* (Londra: Routledge, 2000).

²⁹ Bruce Barcor, "For God So Loved the World," *Outside*, Mart 2001.

³⁰ Ritüeller hakkında bkz. Anderson, a.e. not 8, s. 166. Kutu 8-3 aşağıdaki kaynaklardan derlenmiştir: Susan M. Darlington, "Practical Spirituality and Community Forests: Monks, Ritual, and Radical Conservatism in Thailand," Anna L. Tsing ve Paul Greenough, der. *Imagination and Distress in Southern Environmental Projects* (Chapel Hill, NC: Duke University Press, yayım aşamasında); değerler hakkında bkz. Mary Evelyn Tucker ve John Grim, "Religions of the World and Ecology: Discovering the Common Ground," Forum for Religion and Ecology, <environment.harvard.edu/religion/religion/index.html>, site 23 Ekim 2002'de ziyaret edilmiştir.

³¹ The Dalai Lama, "Five Point Peace Plan for Tibet," <www.tibet.net/eng/diir/enviro/hhd/fivepoint/index.htm>, site 18 Ekim 2002'de ziyaret edilmiştir; Papa II. Jean Paul, "The Ecological Crisis: A Common Responsibility," Dünya Barış Günü Mesajı, 1 Ocak 1990, <www.ewtn.com/library/PAPALDOC/JP900101.HTM>; "Common Declaration by Pope John Paul II and Ecumenical Patriarch Bartholomew I," <www.rscsymposia.org/symposium_iv/Common%20Declaration.pdf>.

³² Religion, Science and the Environment (RSE), <www.rscsymposia.org>.

³³ Sempozyumlar hakkında bkz. from Maria Becker, USE sempozyum koordinatörü, yazarla yapılan görüşme, 25 Eylül 2002; diğer ayrıntılar için bkz. RSE, a.e. not 32.

³⁴ Karadeniz hakkında bkz. Lawrence David Mee, "The Black Sea Today," <www.rsesymposia.org/symposium_ii/overview_blacksea.htm>; Halki hakkında bkz. John Chryssavgis, "Conference Report: A Symposium on the Danube: Religion and Science- in Dialogue about the Environment," *Worldviews*, c. 4 (2000), s. 82; Dünya Bankası ve BM Çevre Programı (UNEP) hakkında bkz. John Bennett, bağımsız danışman, yazarla yapılan görüşme, 24 Ekim 2002.

³⁵ Philip Weller, eski program direktörü, WWR, yazarla yapılan görüşme, 20 Eylül 2002; Patriğin katılımı hakkında bkz. Jasmina Bachmann, International Convention for the Protection of the Danube River, yazarla yapılan görüşme, 23 Eylül 2002.

³⁶ Kelly D. Alley, *On the Banks of the Ganga: When Wastewater Meets a Sacred River* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2002); Alexander Stille, "The Ganges' Next Life," *The New Yorker*, Haziran 1999, s. 58-67.

³⁷ Kelly D. Alley, "Idioms of Degeneracy: Assessing Ganga's Purity and Pollution," Lance E. Nelson, der., *Purifying the Earthly Body of God: Religion and Ecology in Hindu India* (Albany, NY: State University of New York Press, 1998), s. 297-330.

³⁸ Fran Peavey, başkan, Friends of the Ganges (San Francisco), yazarla yapılan görüşme, 4 Eylül 2002; Dr. V. B. Mishra, yazarla yapılan görüşme, 5 Eylül 2002.

³⁹ Stille, a.e. not 36; Mishra, a.e. not 38.

⁴⁰ Mishra, a.e. not 38; Alley, a.e. not 37; Stille, a.e. not 36.

⁴¹ Temizlik ve saflık konusunda bkz. Alley, a.e. not 37, s. 305; saygı konusunda bkz. a.g.e., s. 320; dinle bilimi birleştirme hakkında bkz. a.g.e., s. 317.

⁴² Tablo 8-3 aşağıdaki kaynaklardan derlenmiştir: Center for a New American Dream, "Quotes and Teachings of World Religions on Care of the Earth and Responsible Consumption," <www.newdream.org/faith>, site 16 Ekim 2002'de ziyaret edilmiştir, Buddhadasa Bhikkhu hakkında bkz. Donald K. Swearer, "Buddhism and Ecology: Challenge and Promise," Forum on Religion and Ecology, <environment.harvard.edu/religion/religion/buddhism/index.html>, site 16 Ekim 2002'de ziyaret edilmiştir.

⁴³ "Rowan Williams Confirmed as New Archbishop of Canterbury," *The Guardian*, 23 Temmuz 2002; Papayla ilgili olarak bkz. "Pope John Paul II Addresses Overconsumption," *Green Cross*, Yaz 1996.

⁴⁴ Sarvodaya hakkında bkz. <www.sarvodaya.org>, site 28 Ekim 2002'de ziyaret edilmiştir; Christopher Candland, "Faith as Social Capital: Religion and Community Development in Southern Asia," *Policy Sciences*, c. 33 (2000), s. 355-74.

⁴⁵ Budist ilkeler hakkında bkz. A. T. Ariyaratne, *Buddhist Economics in Practice in the Sarvodaya Shramadana Movement of Sri Lanka* (Salisbury, UK: Sarvodaya Support Group, 1999), s. 7; bir araç olarak tüketim hakkında bkz. Ariyaratne, alıntı Candland, a.e. not 44, s. 355, ve ayrıca Joanna Macy, *Dharma and Development: Religion as Resource in the Sarvodaya Self-Help Movement* (West Hartford, CT: Rumanian Press, 1991), s. 47.

⁴⁶ Kalkınma vizyonu hakkında bkz. Macy, a.e. not 45, s. 46; 10 ihtiyaç hakkında bkz. D. J. Mitchell, "Sarvodaya: An Introduction to the Sarvodaya Shramadana Movement in Sri Lanka," Sarvodaya Hareketi kitapçığı (Moratuwa, Sri Lanka: tarihsiz), s. 3.

⁴⁷ Macy, a.e. not 45, s. 27, 46.

⁴⁸ Ariyaratne, a.e. not 45, s. 9, 37.

⁴⁹ Macy, a.e. not 45, s. 51-63.

⁵⁰ A.g.e., s. 53.

⁵¹ Nestle hakkında bkz. Broad ve Cavanagh, a.e. not 4, s. 12, 30; marul boykotları hakkında bkz. Susan Ferris ve Ricardo Sandoval, *The Fight in the Fields: Cesar Chavez and the Farmworkers' Movement* (New York: Harcourt Brace, 1997).

⁵² Regeneration Project hakkında bkz. <www.theregenerationprojct.org> ve ayrıca Sally Bingham, Erik Assadourian'a gönderilen elektronik posta mesajı, Worldwatch Institute, 21 Ekim 2002.

⁵³ Çevre Koruma Ajansı (EPA), "Energy Star for Congregations," <www.epa.gov/smallbiz/congregations.html>, site 23 Temmuz 2002'de ziyaret edilmiştir; yüzde 5 hakkında bkz. ABD Enerji Bakanlığı, a.e. not 13; EPA hesapları ABD Enerji Bakanlığı'nın ticari binalar üzerine yaptırdığı araştırma sonuçlarına dayanarak yapılmıştır.

⁵⁴ Kiliseye devam eden Amerikalıların oranı hakkında bkz. National Opinion Research Center, "General Social Survey 2000," The American Religion Data Archive, <www.thearda.com>, site 22 Ekim 2002'de ziyaret edilmiştir.

⁵⁵ Equal Exchange, <www.equalexchange.com>, site 23 Ekim 2002'de ziyaret edilmiştir.

⁵⁶ Katılımcı cemaatler hakkında bkz. Equal Exchange, *Building Alternatives Amid Crisis: Annual Report 2001* (Canton, MA: 2001); ibadethanelerin yüzde 1'i hakkında bkz. Worldwatch'ın Equal Exchange'e dayanarak yaptığı hesaplama, a.e. bu not, ve ayrıca ABD Enerji Bakanlığı, a.e. not 13; satışların yüzdesi hakkında bkz. Equal Exchange, a.e. bu not.

⁵⁷ Timothy Bernard'dan alıntı için bkz., "The Intertaith Coffee Program," Equal Exchange, <www.equalexchange.com/interfaith/pcusaproject.html> site 18 Temmuz 2002'de ziyaret edilmiştir.

⁵⁸ Tim Bernard, "Brewing Faith and Coffee," Lutheran World Relief, <www.lwr.org/coffee/coffee/newcoffee.html>, site 23 Ekim 2002'de ziyaret edilmiştir; kahve tüketimi hakkında bkz. ABD Tarım Bakanlığı, Ekonomik Araştırma Servisi, *Food Consumption (Per Capita) Data System: Beverages*, <www.ers.usda.gov/data/foodconsumption/datasystem.asp>, site 28 Ekim 2002'de ziyaret edilmiştir.

⁵⁹ Sosyal yatırımlar konusunda bkz. Social Investment Forum, *2001 Report on Socially Responsible Investing Trends in the United States* (Washington, DC: Kasım 2001); Kiliseye devam eden Amerikalıların oranı hakkında bkz. National Opinion Research Center, a.e. not 54.

⁶⁰ Interfaith Partnership for the Environment ve UNEP, "Earth and Faith: A Book of Reflection for Action" (New York: UNEP, 2001); World Faiths Development Dialogue hakkında bkz. "Second Summit Between World Bank and World Religions Focuses on Projects," *One Country: The Online Newsletter of the International Baha'i Community*, www.onecountry.org/el13/el1310as.htm, site 25 Ekim 2002'de ziyaret edilmiştir; World Council of Churches, "Ecumenical Earth," <www.wcc-coe.org/wcc/what/jpc/ecology.html>, site 18 Ekim 2002'de ziyaret edilmiştir.

⁶¹ Tucker ve Grim, a.e. not 2, s. 16-17.

⁶² Martin Wroe, "An Irresistible Force," *Sojourners*, Mayıs-Haziran 2000.

⁶³ Enfeksiyon oranı hakkında bkz. Joint United Nations Programme on HIV/AIDS, *AIDS Epidemic Update—December 2001* (Cenevre: 2001); Müslüman topluluklar ve Katolik piskopos hakkında bkz. Thoraya Obaid, Direktör, Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu, "Building Bridges for Human Development: The Role of Culture and Religion in Promoting Universal Principles of The Programme of Action on Population and Development," Georgetown University'de yapılan konuşma, 25 Nisan 2002.

⁶⁴ Mary Evelyn Tucker, *Worldly Wonder: Religions Enter Their Ecological Phase* (Chicago: Open Court Press, yayın aşamasında).

⁶⁵ Obaid, a.e. not 63.

⁶⁶ Gould'ın alıntısı hakkında bkz. David Orr, "For the Love of Life," *Conservation Biology*, Aralık 1992, s. 486.

⁶⁷ A.g.e., s. 486-87.

⁶⁸ John Muir'den alıntı için bkz. Trebbe Johnson, "The .Second Creation," *Sierra Magazine*, Aralık 1998.